

Галерэя чалавечай думкі

Ёган Готліб Фіхтэ

**ПРА ПАНЯЦЦЕ НАВУКАВУЧЭННЯ
АБО ТАК ЗВАНАЙ ФІЛАСОФІІ**

**ПЕРШЫЯ ЎВОДЗІНЫ
Ў НАВУКАВУЧЭННЕ**

Johann Gottlieb Fichte

**Über den Begriff der Wissenschaftslehre
oder der sogenannten Philosophie
Erste Einleitung in die
Wissenschaftslehre**

Jena / Berlin
Gabler / Verlag von Veit und Comp.
1798 / 1845

Ёган Готліб Фіхтэ

**Пра паняцце навукавучэння
або так званай філасофіі
Першыя ўводзіны
ў навукавучэнне**

Пераклад з нямецкай
Лявона Баршчэўскага

Мінск
УП «Энцыклапедыкс»
2023

УДК 123
ББК 87.5(4Гем)
Ф65

Серыя заснаваная ў 2001 годзе

Пераклад зроблены паводле крыніцы:
Johann Gottlieb Fichtes sämtliche Werke. Hrsg. v. J. H. Fichte. Bd. 1,
Berlin: Verlag von Veit und Comp., 1845. S. 29–38, 422–450

*На вокладцы выкарыстана гравюра Андрэя Фядорчанкі
«Пранікненне і знікненне» (2016).*

Фіхтэ, Ё. Г.

Ф65 Пра паняцце навукавучэння або так званай філасофіі.
Першыя ўводзіны ў навукавучэнне / Ёган Готліб Фіхтэ ; пер.
з нямецкай Л. Баршчэўскага. — Мінск : УП «Энцыклапедыкс», 2023. — 120 с. — (Галерэя чалавечай думкі).

ISBN 978-985-7247-68-4.

Ёган Готліб Фіхтэ (1762–1814) — прадстаўнік нямецкай класічнай
філасофіі, прыхільнік ідэалізму, адзін з ідэйных бацькоў рамантызму. У яго
досыць багатай творчай спадчыне значнае месца займаюць раннія працы,
прысвечаныя паняццю навукавучэння, дзве з якіх, упершыню перакладзеныя
на беларускую мову, змешчаныя ў гэтым выданні.

Адрасуецца ўсім, хто цікавіцца класічнай філасофіяй.

ББК 87.5(4Гем)
УДК 123

ISBN 978-985-7247-68-4 ©Баршчэўскі Л. П., пераклад на беларускую
мову, 2023
©Афармленне. УП «Энцыклапедыкс», 2023

ПРА ПАНЯЦЦЕ НАВУКАВУЧЭННЯ АБО ТАК ЗВАНАЙ ФІЛАСОФІІ

Прадмова да першага выдання

Аўтара гэтага артыкула чытанне новых скептыкаў, асабліва Энезідэма¹ і цудоўных твораў Маймана², дарэшты пераканала ў тым, што для яго і раней было ў высокай ступені верагодным, а менавіта — што філасофія нават і праз найноўшыя намаганні самых што ні ёсць дасціпных людзей яшчэ не ўзведзеная ў ранг бясспрэчнай (evident) навукі. Ён меркаваў знайсці прычыну гэтага і адкрыць лёгкі спосаб дарэшты задаволіць усе цалкам абгрунтаваныя патрабаванні скептыкаў у крытычнай філасофіі, ды й наогул гэткам

¹ Энезідэм — мянушка Готліба Эрнста Шульцэ (1761–1835), дадзеная паводле назвы яго працы «Aenesidemus, або Аб падставах збудаванай сп. Райнгальдам у Ене элементарнай філасофіі». Свайго часу Шульцэ быў прафесарам у Вітэнбергу, Гельмштаце, Гёттынгене (тут у яго вучыўся А. Шопенгаўэр). Крытык Канта, ідэйна блізкі да Ф. Г. Якобі. — *Заўв. перакладчыка.*

² Майман — псеўданім Саламона Хеймана (1754–1800), прыняты ў знак захаплення філасофіяй Майсея Майманіда (1135–1204). Філасоф-самавук. Нарадзіўся ў Беларусі, у мястэчку Жукаў Барок, непадалёк ад Міра. Крытык Канта, блізкі да поглядаў Х'юма і Бёрклі. — *Заўв. перакладчыка.*

чынам замірыць дагматычную і крытычную сістэму ў іх спрэчных вымогах — гэтак, як залагоджваюцца крытычнаю філасофіяй спрэчныя вымогі розных дагматычных сістэм¹. Не прывыкшы казаць аб прадметах, якія ён яшчэ павінен стварыць, аўтар або выканаў бы сваю задуму, або назаўсёды замоўк бы наконт яе, калі б сапраўдная нагода не падалася яму заклікам даць справаздачу што да ранейшага ўжывання свайго вольнага часу і наконт прац, якім ён мяркуе прысвяціць будучыню.

Сапраўднае даследаванне не прэтэндуе ані на якую іншую значнасць, акрамя гіпатэтычнай. Але з гэтага зусім не вынікае, што аўтар наогул не паклаў у падмурак сваіх сцверджанняў нічога, акрамя недаказаных здагадак і што яны не павінны быць вынікам глыбейшай і трывалай сістэмы. Што праўда, ён спадзяецца быць здольным давесці яе да ведама публікі ў годнай форме толькі недзе праз некалькі гадоў; але

¹ Уласна кажучы, спрэчка, якая адбываецца паміж абедзвюма і ў якой скептыкі з поўным правам сталі на бок дагматыкаў, а з імі й на бок здаровай чалавечай развагі, — апошняя ў высокай ступені павінна быць прынятая да ўвагі, што праўда, не як суддзя, але як сведка, якую дапытваюць па пунктах), — магла б быць спрэчкаю датычна *повязі нашага пазнання з пэўнай рэччу-ў-сабе*; гэтая самая спрэчка магла б быць вырашаная будучым навукавучэннем у тым сэнсе, што нашае пазнанне звязанае з рэччу-ў-сабе, папраўдзе, не непасрэдна праз уяўленне, але праз *пачуццё*; што рэчы несумненна ўяўляюцца толькі як з'явы, але што яны *адчуваюцца як рэчы-ў-сабе*; што без пачуцця немагчымае аніякае ўяўленне; што рэчы-ў-сабе, аднак, пазнаюцца толькі *суб'ектыўна*, г. зн. толькі ў той меры, наколькі яны ўплываюць на наша пачуццё. (*У 1-м выд. — Заўв. аўтара*).

справядлівасці адносна таго, што яе не будуць адмаўляць, не спраўдзіўшы яе ў яе цэласнасці, ён чакае ўжо цяпер.

Першым прызначэннем гэтых лістоў было даць студэнтам вышэйшай школы, у якой аўтар пакліканы выкладаць, магчымасць выказаць суджэнні, ці могуць яны даверыцца яго кіраўніцтву на шляху да першай з навук і ці могуць спадзявацца, што гэты аўтар прыўнесе ў яе гэтулькі святла, колькі ім трэба, каб прайсці гэты шлях без небяспечнага спатыкання; па-другое, ён хацеў бы атрымаць суджэнні яго зычліўцаў ды сяброў наконт сваёй задумы.

Для тых, хто не належыць ні да першых, ні да другіх, на выпадак, калі ім гэтая праца патрапіць у рукі, акурат і прызначаюцца наступныя заўвагі.

Аўтар дагэтуль глыбока перакананы, што ніякая чалавечая развага не сягае далей за мяжу, каля якой стаяў Кант, асабліва ў сваёй «Крытыцы здольнасці суджэння»; аднак ён ніколі нам яе не вызначаў і не выдаваў за апошнюю мяжу канчатковых ведаў. Аўтар ведае, што ён ніколі не будзе здольны сказаць тое, на што Кант яшчэ не ўказаў апасродкавана або непасрэдна, больш выразна або больш цьмяна. Ён дае магчымасць будучым эпохам вымераць геній чалавека, які, з таго пункту, на якім ён знайшоў філасофскую сілу суджэння, нібы кіраваны натхненнем з нябёсаў, гэтак магутна пасунуў яе да яе канчатковай мэты. Ён таксама глыбока перакананы, што, пасля геніяльнага розуму (Geist) Канта, філасофіі не мог быць зроблены вышэйшы дар, чым праз сістэматычны розум Райнгальда¹; і ён прызнае

¹ Карл Леанард Райнгальд (1758–1823) — прафесар філасофіі ўва ўніверсітэтах Ены (з 1787), Кіля (з 1794). Напачатку паслядоўнік і папулярызатар філасофіі І. Канта, пазней ён актыўна крытыкаваў яе. — *Заўв. перакладчыка.*

тое ганаровае месца, што заўсёды будзе замацоўвацца за элементарнай філасофіяй апошняга пры далейшых поспехах, якія філасофія неабходным чынам павінна дасягнуць у чыёй бы там ні было асобе. Яго лад думак не дазваляе зласліва адмаўляць чые-кольвечы заслугі або жадаць іх паменшыць; ён бачыць, што кожная прыступка, якой калі-небудзь дасягала навука, павінна быць дасягнутая, перш чым апошняя будзе здольная стаць на вышэйшую; ён сапраўды не лічыць сваёй асабістай заслугаю праз шчаслівы выпадак быць пакліканым да працы пасля выдатных працаўнікоў; і ён ведае, што ўся заслуга, якая тут можа мець месца, абапіраецца не на шчасце знаходжання, а на сумленнасць шукання, у дачыненні да якой кожны толькі сам можа сябе судзіць і ўшаноўваць. Ён сказаў гэта не дзеля тых вялікіх людзей і не дзеля да іх падобных, але дзеля іншых, не гэткіх вялікіх, людзей. Той, хто знаходзіць залішнім, што ён гэта прамаўляе, не належыць да тых, дзеля каго гэта прамоўлена.

Акрамя гэтых сур'ёзных людзей, ёсць яшчэ жартаўнікі, якія перасцерагаюць філосафа — не рабіцца смешным у выніку перабольшаных чаканняў ад сваёй навукі. Я не збіраюся вырашаць, ці яны ўсе смяюцца ад душы праз сваю прыроджаную весялосць, ці няма сярод іх такіх, якія толькі прымушаюць сябе смяцца, каб адбіць ахвоту ў неспрактываванага ў жыцці даследніка ад справы, на якую яны са зразумелых прычын глядзяць нядобразычліва¹. Як што я, наколькі сябе ведаю, дагэтуль выказваннямі такіх высокіх чаканняў не даваў сілкавання іх насмешкам, то, магчыма, мне будзе дазволена прасіць, не дзеля філосафаў і яшчэ менш

¹ Malis rident alienis. (Смяюцца натужлівым смехам, лац.). — *Зайв. айтара.*

дзея філасофіі, але дзея іх саміх, устрымацца ад смеху да-туль, пакуль задума зусім не атрымаецца ды будзе адкінутая. Няхай тады яны кпяць з нашай веры ў чалавецтва, да якога яны самі належаць, і з нашых спадзяванняў на яго вялікае пакліканне; няхай тады яны паўтараюць гэтак часта, калі яны маюць у гэтым патрэбу, сваё суцяшэнне; нельга дапамагчы чалавецтву: гэтакім яно было, гэтакім яно заўсёды й будзе!

Прадмова да другога выдання

Гэтая маленькая праца распрададзеная. Я маю патрэбу ў ёй, каб спасылацца на яе ў маіх чытаннях. Калі не лічыць некаторых артыкулаў у часопісе «*Philosophisches Journal einer Gesellschaft deutscher Gelehrten*»¹, яна застаецца дагэтуль адзінаю, дзе філасофстваванне ў навукавучэнні само служыць прадметам філасофскага даследавання; таму гэтая праца і служыць уводзінамі ў гэтую сістэму. Такого кшталту падставы заахвацілі мяне апублікаваць яе новае выданне.

Нават самую мэту ды сутнасць гэтай працы шмат хто не разумеў, нягледзячы на яе канкрэтны заглавак і змест; таму ў другім выданні будзе неабходна выказацца пра ўсё гэта ў прадмове, што я лічыў зусім не патрэбным у першым выданні.

Метафізіка, якая толькі павінна быць не вучэннем аб уяўных рэчах-у-сабе, але генетычным вывядзеннем таго, што

¹ «Філасофскі часопіс Таварыства нямецкіх навукоўцаў» выходзіў у 1795–1800 г. у Ене, Ляйпцыгу, Нойштрэліцы пад рэдакцыяй Фіхтэ, а да красавіка 1796 г. — таксама і Фрыдрыха Нітгамэра. — *Зайв. перакладчыка.*

сустракаецца ў нашай свядомасці, можа, у сваю чаргу, стаць прадметам філасофскага вывучэння — могуць узнікнуць даследаванні наконт магчымасці, сапраўдным значэнні і правілаў такой навукі; і для выпрацоўвання самой навукі гэта было б вельмі карысна. Сістэма падобнага кшталту даследаванняў называецца з філасофскага гледзішча крытыкай; прынамсі, варта толькі названае пазначаць гэтым імём. Крытыка сама не ёсць метафізікаю, а знаходзіцца па-за яе межамі: яна ставіцца да метафізікі сапраўды гэтакім чынам, як апошняя ставіцца да звычайнага меркавання натуральнай развагі. Метафізіка тлумачыць гэты погляд, а сама атрымлівае тлумачэнне ў крытыцы. Уласна крытыка крытыкуе філасофскае мысленне: калі сама філасофія таксама павінна звацца крытычнаю, то пра яе можна толькі сказаць, што яна крытыкуе натуральнае мысленне. Чыстая крытыка, напрыклад кантаўская, якая сябе абвясціла *крытыкай*, менш за ўсё чыстая, але збольшага яна сама ёсць метафізікай: яна крытыкуе то філасофскае, то натуральнае мысленне; у гэтым яе зусім нельга было б папракаць, калі б толькі яна, наогул, часткова вызначаным спосабам паказвала толькі што зробленае адрозненне, а часткова паказвала б пры асобных даследаваннях, у якой сферы яны знаходзяцца, — вось жа, чыстая крытыка, сцвярджаю я, не змяшчае ў сабе ні найменшага дамешку метафізічных даследаванняў; чыстая метафізіка — а ранейшыя апрацоўкі навукавучэння, якія абвясчалі сябе метафізікай не былі з гэтага гледзішча чыстымі, ды й не маглі быць такімі, бо гэты незвычайны лад мыслення мог пракласці сабе шлях толькі з дапамогай далучаных крытычных намёкаў, — чыстая метафізіка, сцвярджаю я, не змяшчае далейшай крытыкі, акрамя той, якая павінна быць ужыванаю яшчэ перад ёю.

Сказанае дакладна вызначае сутнасць гэтай працы. Яна — частка крытыкі навукавучэння, але ні ў якім разе не само навукавучэнне або частка апошняга.

Я сказаў, што яна — частка гэтай крытыкі. Яна займаецца, у прыватнасці, тым, каб выявіць стасунак навукавучэння да звычайных ведаў і да магчымых, з пункту погляду апошніх, навук. Але ёсць яшчэ іншы спосаб разгляду, які можа вельмі моцна спрыяць атрыманню слушнага паняцця нашай сістэмы, абароны яго ад фальшывых тлумачэнняў і яго ўкаранення: гэта разгляд стасунку трансцэндэнтальнага мыслення да звычайнага паводле формы, г. зн. апісанне пункту погляду, з якога трансцэндэнтальны філосаф глядзіць на ўсе веды, і яго настрой у спекулятыўным мысленні. Аўтар мяркуе, што ён з дастатковай выразнасцю выказаўся адносна гэтых пытанняў у двух сваіх уступах да новага выкладу навукавучэння (у вышэйзгаданым часопісе за 1797 год), асабліва ў другім. Навука і яе крытыка ўзаемна падтрымліваюць і тлумачаць адна адну. Толькі калі будзе магчымы чысты выклад самога навукавучэння, можна будзе лёгка даць сістэматычную і завершаную справаздачу наконт яго метадаў. Няхай публіка прабачыць аўтару за папярэднія і няпоўныя працы, пакуль ён сам або хто-небудзь іншы не здолее іх скончыць.

У гэтым новым выданні зменення толькі некалькі моўных зваротаў і выразаў, якія не былі дастаткова пэўнымі; апушчаныя паасобныя заўвагі пад тэкстам, што ўцягвалі сістэму ў спрэчкі, ад якіх яна пакуль яшчэ можа сябе пазбавіць, і ўвесь трэці раздзел (гіпатэтычны падзел навукавучэння), які меў пры сваім складанні толькі часовае значэнне і змест якога з таго часу нашмат больш

падрабязна і выразна выкладзены ў падставах усеагульнага навукавучэння.

Выпускаючы паўторна твор, дзе я ўпершыню выклаў сваю сістэму, магчыма, дарэчы будзе прывесці нешта з гісторыі ўспрымання, якое гэтая сістэма да гэтага часу спазнала. Не шмат хто скарыстаўся больш разважлівым спосабам спачатку спакойна памаўчаць ды трохі абдумаць; большасць адкрыта выказала сваё неразумнае здзіўленне перад новаю з'явай і сустрэла яго прыдуркаватым смехам ды пашлаватым здэкам. Сярод гэтых больш дабрадушных хацелі верыць, у апраўданне аўтара, што ўся справа была толькі кепска выдуманым жартам, але іншыя сур'ёзна абдумвалі, як бы яго неўзабаве змясціць пад апеку ў вядомыя дабрачынныя ўстановы. Наогул, было б вельмі павучальным унёскам у гісторыю чалавечага духу, калі б можна было падрабязней распавесці пра тое, як успрымаліся пэўныя філасофскія тэорыі падчас іх першага з'яўлення; і сапраўднаю стратай выглядае тое, што мы ўжо больш не ўзгадваем суджэнняў сучаснікаў пра пэўныя даўнейшыя сістэмы, якія фармуляваліся імі ў выніку першага здзіўлення. У дачыненні да кантаўскай сістэмы ёсць яшчэ час выдаць збор яе першых рэцэнзій, са знакамітай рэцэнзіяй у «*Göttingische Zeitung von gelehrten Sache*»¹ на чале, і захаваць гэтыя цікавосткі для будучых эпох. Датычна навукавучэння я хачу сам узяць гэтую справу на сябе і, каб пакласці пачатак, прыкладаю

¹ «Гёттынгенская газета пра вучоныя рэчы» выходзіла з 1739 г. і лічыцца найстарэйшым нямецкім перыядычным выданнем, якое змяшчала вучоныя рэцэнзіі на тагачасныя навуковыя публікацыі. — *Зайв. перакладчыка.*

да гэтай працы дзве выдатныя рэцэнзіі, якія адносяцца сюды — само сабою зразумела, без якіх-кольвечы да іх заўваг. Філасофская публіка, якая цяпер лепш знаёмая з маёй сістэмаю, не мае патрэбы ў гэткага кшталту заўвагах, а для аўтараў гэтых рэцэнзій тое, што яны ў іх выказалі, — досыць вялікае няшчасце¹.

Усё ж такі, нягледзячы на згаданае ўспрыманне, якое крыху адпужвае, гэтая сістэма неўзабаве пасля таго займела больш шчаслівы лёс, чым той, які выпаў на долю якой-небудзь іншай. Шмат якія маладыя високаадораныя асобы ўхапіліся за яе, а адзін заслужаны ветэран філасофскай літаратуры пасля доўгага і ўважлівага спраўджвання даў ёй сваю пазітыўную ацэнку. Ад супольных намаганняў гэтых шматлікіх добрых галоў можна чакаць, што неўзабаве яна, досыць шматбакова выкладзеная і шырока ўжытая, выкліча тую змену ў настроі філасофствавання, а праз гэта — і навуковага мыслення наогул, якое яна мае на ўвазе. Нягледзячы на падабенства выказанага ёй першага ўспрымання з успрыманнем бліжэйшай папярэдняй сістэмы — або, як мяркуюць добрыя знаўцы, іншага выкладу той жа самай сістэмы, што я не без дастатковых падстаў прымаю таксама (я, зрэшты, урачыста адмаўляюся далей спрачацца пра гэта), — нягледзячы на падабенства абедзвюх сістэм, кажу я, вучэнню, усё ж такі, хоць, як гэта ўжо зразумела ў дачыненні да кантыянцаў, успры-

¹ Тут, паводле сучасных каментатараў, маюцца на ўвазе рэцэнзіі на працу Шэлінга «Аб магчымасці формы філасофіі наогул» і першае выданне гэтай працы Фіхтэ, апублікаваныя ў 1795 г. у «Аналах філасофіі», што выдаваліся тады ў Гале Людвігам Гайнрыхам Якабам. — *Заўв. перакладчыка.*

манне ў дачыненні да навукавучэння, было больш грубым і невуцкім, чым успрыманне прац Канта, я спадзяюся, што абедзве сістэмы, або абодва выклады, будуць мець неаднолькавы поспех; найперш у адукаванні натоўпу нявольніцкіх і грубых пераймальнікаў. Збольшага трэба было б спадзявацца, што немцы напалоханыя сумнай падзеяй, якая толькі што здарылася, і не ўскладуць на сябе два разы запар ярмо пераймання; а збольшага мне падаецца, што выбраны дагэтуль выклад, які пазбягае мёртвай літары, гэтаксама як і ўнутраны дух гэтага вучэння, абароніць яго ад бессэнсоўных паўтораў; таксама не выпадае чакаць і ад сяброў гэтага вучэння, што яны добра паставяцца да падобнага кшталту шанавання.

Дзеля завяршэння сістэмы варта зрабіць яшчэ гэтулькі шмат, што гэта папросту немагчыма апісаць. Цяпер ледзьве толькі закладзеная падстава, ледзьве зроблены пачатак пабудовы, і аўтар хоча лічыць усе свае датыхчасовыя працы толькі папярэднімі. Трывалае спадзяванне, якое ён цяпер можа мець, палягае ў тым, што яму не давядзецца выкласці наўдачу сваю сістэму ў той індывідуальнай форме, у якой яна яму ўпершыню ўявілася, у мёртвай літары, для якой-небудзь будучай эпохі, якая яго зразумее, але што ён прыйдзе датычна гэтага прадмета да згоды яшчэ са сваімі сучаснікамі й з дапамогай іх парадаў, праз супольную са шмат кім апрацоўку, прывядзе сваю сістэму да больш агульнай формы ды пакіне яе жывою сярод ладу духу і думак эпохі, — вось жа, усё гэта змяняе план, які ён накідаў пры першым яе публічным выкладзе. Ён не будзе зараз ісці далей у сістэматычным развіцці сістэмы, але паспрабуе спачатку шматбакова выкласці адкрытае дагэтуль і зрабіць яго цалкам зразумелым і відавочным

для кожнага бесстаронняга чалавека. Пачатак гэтай працы ўжо зроблены ў вышэйназваным часопісе, і яна будзе працягвацца, наколькі адно дазваляць гэта мае бліжэйшыя заняткі як акадэмічнага дацэнта. Шмат якія заўвагі, якія сталі мне вядомымі, паказалі, што дзякуючы гэтым артыкулам запалілася святло ў свядомасці немалоў колькасці асоб; і калі ў выяўленні думкі публікі пра новае вучэнне не адбылося больш агульнай змены, то гэта адбываецца праз тое, што гэты часопіс, здаецца, не асабліва шырокараспаўсюджаны. Дзеся гэтай самай мэты я, як толькі дазволіць мне час, выпушчу новы дакладны й цалкам сістэматычны выклад пачаткаў навукавучэння.

Ена, дзень Міхайлаўскага кірмаша¹ 1798 года.

¹ Традыцыйны кірмаш і народны фэст, які штогод, пачынаючы з 1367 г., адбываўся ў розных частках Нямеччыны й доўжыўся ад апошняй суботы жніўня па першую нядзелю верасня. — *Зайв. перакладчыка.*

ПЕРШЫ РАЗДЗЕЛ. ПРА ПАНЯЦЦЕ НАВУКАВУЧЭННЯ НАОГУЛ

§ 1. *Гіпатэтычна вызначанае паняцце навукавучэння*

Каб злучыць падзеленыя партыі, трэба як найбольш надзейна зыходзіць з таго, у чым яны згодныя.

Філасофія ёсць *навука*: у гэтым настолькі ж супадаюць усе апісанні філасофіі, наколькі яны падзеленыя пры вызначэнні *аб'екта* гэтай навукі. Што мае месца, калі гэтая адсутнасць згоды паходзіць ад таго, што само паняцце навукі, за якую імі аднадушна прызнаецца філасофія, не атрымала поўнага развіцця? Што адбудзецца, калі вызначэнне гэтай адзінай усімі прынятай прыкметы апынецца цалкам дастатковым, каб вызначыць само паняцце філасофіі?

Навука мае сістэматычную форму; усе палажэнні ў ёй злучаюцца паводле адзінага прынцыпу і ў ім аб'ядноўваюцца ў адно цэлае — гэта таксама прызнаюць наогул усе. Але хіба гэтым вычэрпваецца паняцце навукі?

Дапусцім, што хто-небудзь, грунтуючыся на якім-кольвечы беспадстаўным недаказальным палажэнні, — напрыклад, нібыта ў паветры маюцца істоты з чалавечымі схільнасцямі, жарсцямі і паняццямі, але з эфірным цэлам, — распрацаваў такога кшталту сістэматычную натуральную гісторыю гэтых эфірных істот, што само па сабе цалкам магчыма; тады хіба мы б прызналі за навуку гэткую сістэму, якой бы дакладна паслядоўная яна б ні была і як бы ні былі шчыльна дастасаваныя адна да адной яе асобныя часткі? Або, калі хто-небудзь прывядзе якое-небудзь адзінкавае палажэнне: прыкладам, нейкі механік будзе сцвяр-

джаць, нібыта ўсталяваная перпендыкулярна пад прамым вуглом да гарызантальнай плоскасці калона, працягнутая да бясконцасці, не будзе нахіляцца да ніводнага з бакоў плоскасці; гэтае палажэнне ён раней чуў і знайшоў яму пацверджанне ў шматразовым досведзе¹; у гэтым выпадку кожны прызнае, што ён валодае навукай аб сказаным, хоць і не можа сістэматычным чынам, геаметрычна, даказаць сваё палажэнне паводле першападставы сваёй навукі. Чаму мы не называем навукаю тую выбудаваную сістэму, заснаваную на недаказаным і недаказальным палажэнні, і чаму лічым навукай веданне другой, не спалучанае ў яго розуме ні з якой сістэмай?

Несумненна, паколькі першая ўва ўсёй сваёй правамерна школьнай форме ўсё ж такі не змяшчае нічога, што можна ведаць; а апошняя без усялякай правамерна школьнай формы выказвае штосьці, што ён сапраўды ведае і можа ведаць.

Таму сутнасць навукі, здаецца, магла б палягаць ува ўласцівасцях яе зместу і ў стасунку апошняга да ўсведамлення таго, пра што кажуць, што ён ведае; і сістэматычная форма пры гэтым была б толькі выпадковаю, для навукі яна была б не мэтаю, а толькі сродкам дзеля дасягнення мэты.

Гэта магло б быць прынята ў якасці папярэдняга дапушчэння. Калі з якой-небудзь прычыны чалавечы дух можа мець пэўнага ведання адно зусім няшмат, а ўсё астатняе можа толькі мысліць, меркаваць, чуць, адвольна дапускаць, аднак жа неістотна, з якой прычыны, не можа

¹ Або які-небудзь непісьменны селянін падасць як факт, нібыта іудзейскі гісторык Іосіф жыў у эпоху разбурэння Іерусаліма. (У 1-м выд. — *Заўв. аўтара*).

задаволіцца гэтым абмежаваным або няпэўным веданнем, то для яго не будзе іншага сродку яго пашырыць ды сцвердзіць, нібыта параўноўваючы недакладнае веданне з пэўным, аж пакуль я атрымаю час, каб яго растлумачыць, — з падабенства або адрознення першых і апошніх рабіць высновы што да іх пэўнасці або няпэўнасці. Калі б яно было падобным да якога-небудзь *пэўнага* палажэння, ён мог бы ўпэўнена дапускаць, што яно таксама пэўнае; калі б яно было для яго непрымальным, ён ведаў бы, што яно, гэтакім чынам, непраўдзівае, і быў бы застрахаваны ад далейшага яго памылковага ўспрымання. Ён бы дасягнуў праз гэта калі й не праўды, то, прынамсі, пазбаўлення сябе ад памылкі.

Скажу яшчэ больш выразна. Навука павінна быць адзіным і цэлым: палажэнне, што калона, усталяваная на гарызантальнай плоскасці пад прамым вуглом, стаіць перпендыкулярна¹, прызначанае для таго, хто не мае ніякіх сістэматычных ведаў з геаметрыі — несумненна, чымсьці цэлым і ў гэтай меры — навукаю.

Але мы разглядаем таксама і ўсю геаметрыю² як навуку, бо яна змяшчае і шмат іншае, акрамя згаданага палажэння... Якім жа чынам і з якой прычыны чаго мноства палажэнняў, саміх па сабе розных, становіцца *адною* навукай, адзіным і таму тым самым цэлым?

Несумненна, так яно ёсць праз тое, што адны толькі асобныя палажэнні не былі б, наогул, навукаю, а становяцца ёю толькі ў цэлым, толькі праз сваё месца

¹ ...або што Іосіф жыву у эпоху разбурэння Іерусаліма... (У 1-м выд. — *Зайв. аўтара*).

² ... і гісторыю... (У 1-м выд. — *Зайв. аўтара*).

ў апошнім і стаўленне да яго. Але праз простае злучэнне частак ніколі не можа ўзнікнуць нешта такое, чаго б немагчыма было знайсці ў адной з частак цэлага. Калі б ніводнае з комплексу палажэнняў не мела пэўнасці, то і тое цэлае, што ўзнікла праз злучэнне, цэлае, таксама яе не мела б.

Адсюль вынікае, што павінна быць праўдзівым, прынамсі, Адно палажэнне, якое б надавала іншым сваю пэўнасць, — што калі й паколькі гэтае першае пэўнае, то павінна быць пэўным і другое, а калі пэўнае другое, то гэтак сама павінна быць пэўным і трэцяе, і г. д. Такім чынам, шмат якія (самі па сабе, магчыма, вельмі розныя) палажэнні — менавіта таму, што яны ўсе мелі пэўнасць, і пэўнасць *аднолькавую* — будуць мець толькі Адно пэўнасць і праз гэта — толькі Адно навуку...

Толькі што названае намі безумоўна пэўнае палажэнне — мы дапусцілі толькі адно гэткае — не можа займець сваю пэўнасць праз сувязь з іншымі, але павінна яе мець яшчэ перад ім, бо са злучэння шматлікіх частак не можа адбыцца нічога, што не існавала б ні ў якой яго частцы. Але ўсе іншыя палажэнні павінны атрымаць сваю пэўнасць ад яго. Яно павінна быць пэўным і распрацаваным перад любою сувязю. Прытым ніякае сярод іншых палажэнняў не павінна быць гэткім да ўсталявання сувязі, а павінна здзейсніцца толькі праз яе.

Разам з гэтым адсюль зразумела, што наша вышэйзробленае дапушчэнне ёсць адзіна слухным і што ў навуцы можа быць толькі адно палажэнне, якое перад усталяваннем сувязі пэўнае і выпрацаванае (*ausgemacht*). Калі б існавалі некалькі падобнага кшталту палажэнняў, то яны

або не былі б цалкам звязанымі з іншымі — і тады б не належалі да аднаго і таго ж цэлага, а ўтварылі б адно ці некалькі асобных цэлых, — або былі б з ім звязанья. Але палажэнні не павінны быць звязанья міжсобку іначай, як праз адну і тую самую пэўнасць: калі пэўнае адно палажэнне, то павінна быць пэўным і іншае, а калі адно не пэўнае, то не павінна быць пэўным і іншае; і толькі ўзаемны стасунак іх пэўнасці павінен вызначаць іх узаема-связь. Але гэта не можа мець сілу датычна палажэння, якое мае незалежную пэўнасць ад іншых; калі яго пэўнасць павінна быць незалежная, то яно пэўнае нават і тады, калі іншыя не пэўныя. Такім чынам, яно ўвогуле не звязанае з імі праз пэўнасць... Такое пэўнае перад усталяваннем сувязі й незалежнае ад яе палажэнне называецца *падставаю*. Кожная навука павінна мець падставу: яна нават магла б складацца паводле свайго ўнутранага характару з аднаго-адзінага самога па сабе пэўнага палажэння, якое ў такім выпадку, што праўда, не можа быць названа падставаю, бо яно нічога не абгрунтоўвае. Аднак яна не можа мець больш за адну падставу, бо іначай яна ўтварыла б не адну, а некалькі навук.

Акрамя пэўнага перад усталяваннем сувязі палажэння, навука можа змяшчаць яшчэ некалькі палажэнняў, якія пазнаюцца як пэўныя толькі ў сувязі з ім і гэтакім самым чынам, і ў той жа меры, як і яно. Гэтая сувязь палягае, як толькі што было згадана, у тым, што было паказана: калі палажэнне А пэўнае, то павінна быць пэўным і палажэнне В, а калі яно пэўнае, то такім павінна быць і палажэнне С, і г. д.; вось жа, гэтая сувязь называецца сістэматычнай формай цэлага, якое складаецца з асобных

частак... Навошта ж патрэбная гэтая сувязь? Несумненна, не дзеля таго, каб учыніць штукарства звязвання (Kunststück des Verbindens), але каб даць палажэнням пэўнасць, якую само па сабе ніводнае з іх не мае: такім чынам, сістэматычная форма — не мэта навукі, а толькі выпадковы, ужытковы сродак дзеля дасягнення яе мэты, які існуе пры ўмове, калі навука складаецца са шматлікіх ужываных палажэнняў. Яна не ёсць сутнасцю навукі, але выпадковаю ўласцівасцю апошняй... Навука — гэта будынак; галоўная мэта гэтага будынка — устойлівасць. Падмурак устойлівы, і як толькі ён закладзены, мэта была б тым самым дасягнутая. Але паколькі нельга ані жыць на голым падмурку, ані абараняцца на ім адным супраць гвалтоўнага нападу ворагаў або супраць сляпой непагадзі, то на падмурку ставяць па баках сцены й над імі робяць дах. Усе часткі пабудовы змацоўваюцца з падмуркам і адна з адной, і дзякуючы гэтаму будынак робіцца ўстойлівым; але не дзеля таго будуюць устойлівы будынак, каб яго змацоўваць, а змацоўваюць яго дзеля таго, каб будынак быў устойлівы; і ён устойлівы, бо ўсе часткі стаяць на трывалым падмурку.

Падмурак устойлівы, і ён пастаўлены не на якім-небудзь новым падмурку, а на цвёрдым грунце... На чым мы павінны паставіць падмурак нашай навуковай пабудовы? Падставы нашай сістэмы неабходным чынам павінны быць пэўныя перад стварэннем самой сістэмы. Іх пэўнасць не можа быць даведзеная ў яе абсягу, але сам кожны такі магчымы доказ прадугледжвае гэтую пэўнасць. Калі яны пэўныя, то ўсё, што з іх вынікае, таксама пэўнае, але адкуль жа вынікае іх уласная пэўнасць?

І калі б мы адказалі таксама і на гэтае пытанне, то хіба перад намі не паўстане новае, наўсуцэль адрознае ад першага?.. Пры пабудове нашага навуковага будынка мы хочам высноўваць наступным чынам: *у выпадку, калі* падстава пэўная, значыць пэўнае і іншае пэўнае палажэнне. На чым грунтуецца гэтае «значыць»? Што менавіта абгрунтоўвае неабходную ўземасувязь абодвух палажэнняў, дзякуючы якой аднаму ўласцівая тая самая пэўнасць, якая ўласцівая і іншаму? Якія ўмовы гэтай ўземасувязі, чаму мы ведаем, што яны ёсць яе ўмовамі, умовамі выключнымі й адзінымі? І якім чынам увогуле мы прыходзім да таго, каб прызнаць неабходную ўземасувязь розных палажэнняў ды выключныя, але вычарпальныя ўмовы гэтай уземасувязі?

Карацей, якім жа чынам можна абгрунтаваць *пэўнасць падставы ў сабе*; якім чынам можна абгрунтаваць *правамоцнасць вызначаным спосабам выводзіць з яго пэўнасць іншых палажэнняў*?

Тое, што павінна змяшчаць у сабе саму падставу, і тое, што яно павінна паведаміць усім іншым палажэнням, якія сустракаюцца ў навуцы, я назаву *ўнутраным зместам* падставы й навукі ўвогуле; спосаб, якім падстава павінна перадаць паасобным іншым палажэнням гэты змест, я назаву *формаю* навукі. Таму пытанне ставіцца так: як магчымыя наогул змест і форма навукі, г. зн. як магчымая сама навука?

Штосьці, у чым быў дадзены адказ на гэтае пытанне, было б само навукаю, а менавіта — *навукаю аб навуцы ўвогуле*.

Перад правядзеннем даследавання не атрымаецца вызначыць, магчымы адказ на згаданае пытанне ці не —

г. зн. ці мае ўсё наша веданне трывалую пазнавальную аснову, або, як бы шчыльна ні былі злучаныя паміж сабою яго асобныя часткі, усё ж у выніку яно не грунтуецца ні на чым, ці, прынамсі, ні на чым *для нас*. Але калі веданне павінна мець сваю аснову для нас, то вышэйзгаданае пытанне павінна дапускаць адказ і мусіць існаваць навука, з дапамогаю якой гэткі адказ на яго даецца; а калі ёсць такая навука, то наша веданне мае пазнавальную аснову. Такім чынам, перад правядзеннем даследавання няможна нічога сказаць наконт абгрунтаванасці або беспадстаўнасці нашых ведаў; і магчымасць патрабаванай навукі можа быць даказаная толькі праз яе рэчаіснасць.

Найменне такой навукі, магчымасць якой да гэтага часу праблематычная, — адвольнае. Калі, аднак, можна паказаць, што зямля, якая пасля здабытага дагэтуль досведу ўяўляецца прыдатнаю для пабудовы навукі, ужо забудаваная прыналежнымі ёй будынкамі, і ёсць толькі адно незабудаванае месца — менавіта тое, што патрэбнае для навукі аб навуках увогуле; і калі, ідучы далей, можна знайсці пад знаёмым найменнем (філасофіі) ідэю навукі, якая хоча быць або стаць наукай і якая не можа прыйсці сама з сабою да згоды што да месца, на якім яна павінна быць пабудаваная, — то не будзе памылковым паказаць ёй знойдзенае вольнае месца. Тое, ці да гэтага часу пад словам «філасофія» разумелася менавіта гэта або не, не мае значэння; і тады гэтая навука, калі б яна сапраўды зрабілася наукаю, небеспадстаўна адкінула б найменне, якое дагэтуль яна мела далёка не з прычыны празмернай сціпласці; найменне, якое адпавядае ўдаванню ведання (Кенпергі), аматарству, дылетантызму. Нацыя, якая зной-

дзе гэтую навуку, будзе, вядома, вартаю даць ёй найменне са сваёй мовы¹; і яна можа называцца тады проста *навукаю*

¹ Яна была б таксама вартая даць ёй са сваёй мовы іншыя ўмоўныя выразы, і праз гэта сама мова і нацыя, якая размаўляе на ёй, атрымалі б рашучую перавагу над усімі іншымі мовамі ды нацыямі. (*Заўв. аўтара да 1-га выд.*)

Існуе нават сістэма філасофскай тэрміналогіі, неабходная ўва ўсіх сваіх выведзеных частках з дапамогай слухнага следавання законам метафарычнага азначэння трансцэндэнтальных паняццяў; толькі адзін *асноўны знак* мяркуецца адвольным, бо любая мова неабходным чынам узнікае адвольна. Праз гэта менавіта філасофія, якая паводле свайго зместу мае значэнне для любога розуму, становіцца паводле свайго азначэння цалкам нацыянальнаю, выхапленаю з нетраў нацыі, якая размаўляе на гэтай мове, і, у сваю чаргу, удасканальвае яе мову да найвышэйшай пэўнасці. Гэтую сістэматычную нацыянальную тэрміналогію можна ўсталяваць, аднак, толькі тады, калі ў наяўнасці ёсць завершаная сама сістэма розуму ўва ўсім сваім аб'ёме і ў дасканалым развіцці ўсіх сваіх частак. Вызначэннем гэтай тэрміналогіі заканчвае сваю справу філасофская сіла суджэння; гэта — справа, якая можа лёгка стаць занадта вялікай для Аднаго чалавечага жыцця.

У гэтым і палягае падстава, чаму аўтар дагэтуль не выканаў таго, што ён як бы абяцае ў вышэйпададзенай заўвазе; аднак ён карыстаецца тымі ўмоўнымі выразамі, якія ён раней знаходзіў — няхай бы яны былі нямецкімі, лацінскімі або грэцкімі. Для яго ўся тэрміналогія толькі часовая, аж пакуль яна калі-небудзь не будзе — яму наканавана зрабіць гэтую справу ці каму іншаму — вызначаная як абавязковая назаўсёды й паўсюдна. З гэтай прычыны ён увогуле менш клапаціўся пра сваю тэрміналогію і пазбягаў канчат-

або *навукавучэннем*. Так званая дагэтуль філасофія была б, гэтакім чынам, *навукаю аб навуцы ўвогуле*.

§ 2. Развіццё паняцця навукавучэння

Не варта рабіць высновы з дэфініцый; гэта азначае або тое, што няможна без далейшай падставы з таго, што ў апісанні пэўнай рэчы — якая існуе незалежна ад нашага апісання — магчыма без супярэчнасці мысліць пэўную прыкмету, высноўваць, што праз гэта апошня павінна быць знойдзеная ў сапраўднай рэчы; або што нельга адносна рэчы, што сама павінна быць створаная намі паводле ўтворанага пра яе паняцця, якое выказвае яе мэту, рабіць з магчымасці думання (*die Denkbarkeit*) высновы што да яе выканальнасці ў рэчаіснасці; але гэта ніколі не можа азначаць, што няможна вызначыць мэту пры сваёй умовай або фізічнай працы й спрабаваць высветліць гэтую мэту для сябе, перш чым распачаць працу, а што варта аддаць гульні свайго ўяўлення і сваіх пальцаў тое, што з гэтага магло б атрымацца. Вынаходца аэрастатаў мог бы, відаць, вылічыць велічыню апошніх і стасунак змешчанага ў іх паветра да атмасфернага, а адсюль — хуткасць руху сваіх машын, яшчэ не ведаючы, ці знойдзе ён нейкі газ,

ковага яе ўсталювання; ён таксама не зробіў ніякага ўжытку з некаторых трапных заўваг іншых асоб у гэтым пытанні (напрыклад, з прапанаванага адрознення паміж дагматызмам і дагматыцызмам), якія прыдатныя акурат толькі для сучаснага стану навукі. Ён будзе надалей даваць свайму выкладу неабходную штораз дзеля яго мэты яснасць і вызначанасць праз апісанні й разнастайнасць моўных зваротаў. (*Зайв. аўтара да 2-га выд.*)

які будзе ў дастатковай меры лягчэйшы за атмасферны; гэтаксама і Архімед мог разлічыць сваю машыну, якой ён хацеў зрушыць са свайго месца зямны шар, хоць ён напэўна ведаў, што не знойдзе ніякага месца па-за сілаю прыцягнення, адкуль ён мог бы яе прывесці ў дзеянне... Такая самая і наша толькі што апісаная навука. У сваёй сутнасці яна не ёсць чымсьці, што існуе незалежна ад нас і без нашага спрыяння: хутчэй, яна ёсць чымсьці гэтакім, што павінна быць упершыню здзейсненым свабодою нашага духу, які дзейнічае ў пэўным кірунку, калі такая свабода існуе, а гэта мы таксама пакуль што не можам ведаць. Вызначым спачатку гэты кірунак: складзем сабе выразнае ўяўленне пра тое, чым павінна быць наша праца. Можам мы яе выканаць або не — гэта будзе відаць з таго, ці мы сапраўды выканаем яе. Цяпер пытанне палягае не ў гэтым, а ў тым, што мы, уласна кажучы, павінны рабіць; і гэтым вызначаецца наша дэфініцыя.

Апісаная навука павінна быць перш за ўсё навукай *навукі ўвогуле*. Кожная магчымая навука мае адну падставу, якая не можа быць даказанаю ў ёй, але павінна быць перад ёю загадзя дакладнаю. Дзе ж павінна быць даказаная гэтая падстава? Несумненна, што ў той навуцы, якая павінна абгрунтаваць усе магчымыя навукі. — З гэтага гледзішча навукавучэнне павінна зрабіць дзве рэчы. Першым чынам яно павінна абгрунтаваць магчымасць падстаў наогул: паказаць, як, у якой меры, пры якіх умовах, і, можа быць, у якой ступені штосьці можа быць дакладным і ўвогуле — што гэта значыць быць дакладным; далей яно павінна, у прыватнасці, выявіць падставы ўсіх магчымых навук, якія не могуць быць даказанымі ў іх саміх.

Кожная навука, калі яна не мусіць быць асобным, адарваным ад іншых палажэннем, а цэлым, якое складаецца са шматлікіх асобных палажэнняў, мае *сістэматычную форму*. Гэтая форма, умова ўзаемасувязі выведзеных палажэнняў з падставаю, і правамоцнасць рабіць высновы з гэтай узаемасувязі, гэтак што першыя палажэнні неабходным чынам павінны быць такімі ж дакладнымі, як і апошнія, таксама не можа быць даказаная ў асобнай навуцы, калі толькі гэтая апошняя павінна мець адзінства, а не займацца чужымі, не прыналежнымі ёй прадметамі — гэтак, як не можа быць у ёй даказаная праўда яе падставы, але ўжо мяркуецца як магчымасць яе формы. Агульнае навукавучанне абавязанае, такім чынам, абгрунтаваць сістэматычную форму для ўсіх магчымых навук.

Само навукавучанне ёсць *навукаю*. Таму яно таксама найперш павінна мець *падставу*, якая ў ім не можа быць даказаная, але павінна быць дапушчаная як умова яго магчымасці як навукі. Але гэтая падстава таксама не можа быць даказаная ні ў якой іншай вышэйшай навуцы, бо інакш гэтая вышэйшая навука сама была б навукавучэннем, а тая навука, падстава якой яшчэ павінна была б быць даказаная, не была б ім. Гэтая падстава — навукавучэнне, а праз навукавучэнне і ўсіх навук і ўсіх ведаў — з гэтай прычыны ў кожным разе не здольная ствараць доказы, г. зн. не можа быць зведзеная ані да якога вышэйшага палажэння, са стасунку да якога вынікала б яго пэўнасць. Тым не менш, яно павінна даваць падставу любой пэўнасці; яно павінна быць таму праўдзівым — і праўдзівым у сабе самім дзеля самога сябе і праз самога сябе. Усе іншыя палажэнні пэўныя таму, што можна паказаць, што яны ў якіх-небудзь дачыненнях роўныя яму. Гэтая ж падстава павінна быць —

пэўнаю проста таму, што яна роўная самой сабе. Усе іншыя палажэнні будуць мець толькі апасродкаваную і выведзеную з яе пэўнасць, яна ж павінна быць пэўнаю непасрэдна. На ёй грунтуецца ўсё веданне, і без яе было б немагчымым наогул ніякае веданне; яна ж не абапіраецца ні на якое іншае веданне, але яна ёсць сама меншае палажэннем ведаў наогул... Гэтае палажэнне безумоўна пэўнае, гэта значыць: яно пэўнае, бо яно пэўнае¹. Яно — падстава любой пэўнасці, г. зн. усё, што пэўнае, пэўнае таму, што яно пэўнае, і нішто не пэўнае, калі яно няпэўнае. Яно — падмурак любога ведання; інакш кажучы, мы ведаем, што яно выказвае, бо мы наогул ведаем; мы ведаем яго непасрэдна, гэтак як мы проста штосьці ведаем. Яно суправаджае любое веданне, утрымліваецца ў любых ведах, і любое веданне яго мяркуе.

Навукавучэнне мусіць, паколькі яно само ёсць навукаю — калі яно толькі павінна складацца не з адной-адзінай падставы, а са шматлікіх палажэнняў (і тое, што яно так будзе, можна прадбачыць ужо таму, што яно павінна ўсталяваць падставы для іншых навук), — яно мусіць, кажу я, мець *сістэматычную форму*. Але яно не можа ані запазычваць гэтую сістэматычную форму ад якой-небудзь іншай навукі паводле яе *вызначэння*, ані спасылацца на доказ яе ў іншай навуцы паводле яе *вартасці*, бо яно само павінна ўсталяваць для ўсіх іншых навук не толькі падставы і праз гэта — іх унутраны змест, але таксама і форму і, тым самым, — магчымасць сувязі розных шматлікіх палажэнняў у іх. Гэткім чынам, яно павінна мець гэтую форму ў самім сабе і абгрунтоўваць яе праз само сябе.

¹ Немагчыма, не трапляючы ў супярэчнасць, пытацца аб прычыне яго дакладнасці. (*Аўтарскі дадатак на палях*).

Досьць будзе крыху падзяліць на часткі папярэдняе, каб зразумець, што́, уласна, гэтым сказана. Тое, пра што мы штосьці ведаем, называецца зместам, а тое, што́ мы пра гэта ведаем, — формаю палажэння. (У палажэнні «Золата ёсць цела» тое, пра што мы штосьці ведаем, будзе золатам і цела, а тое, што́ мы пра іх ведаем, будзе тое, што яны ў вядомым стасунку роўныя і ў гэтай меры адно можа быць пастуляванае замест іншага. Гэта — сцвярдзальнае палажэнне, а гэтае дачыненне будзе яго формаю).

Ніякае палажэнне не магчымае без формы або зместу. Павінна быць штосьці, пра што мы ведаем, і штосьці, што́ мы ведаем. Першае палажэнне любога навукавучэння павінна ў сувязі з гэтым мець і тое, і другое: і змест, і форму. Менавіта яно павінна быць дакладным непасрэдна і праз само сябе, — гэта можа значыць толькі тое, што яго змест вызначае ягоную форму, і, наадварот, яго форма вызначае ягоны змест. Гэтая форма можа пасаваць толькі да гэтага зместу, а гэты змест — толькі да гэтай формы; кожная іншая форма пры гэтым змесце скасоўвае само палажэнне і, разам з ім, усялякае веданне; і любы іншы змест пры гэтай форме таксама скасоўвае само палажэнне, а з ім — любое веданне. Форма абсалютна-першай падставы навукавучэння, такім чынам, не толькі праз яго, само палажэнне, дадзеная але і ўстаноўленая як безумоўна значная для яго зместу. Калі б акрамя гэтай адной абсалютна-першай падставы было яшчэ некалькі падстаў навукавучэння, якія мусілі б быць часткова абсалютнымі, а часткова абумоўленымі першаю і вышэйшаю¹ — бо іначай не было б адной-адзінай пад-

¹ Паколькі ў першым выпадку яны былі б не падставамі, а выведзенымі палажэннямі, бо інакш яно ў другім выпадку не было б, і г. д. (*Аўтарская нататка на палях*).

ставы, — то абсалютна-першым у ёй маглі б быць толькі або змест, або форма, і абумоўленае гэтак жа сама было б або зместам, або формаю. Дапусцім, што *змест* ёсць абсалютным, — тады абсалютна-першая падстава, якая павінна нешта абумоўліваць у другой, бо іначай яна не была б абсалютна-першай падставаю, будзе абумоўліваць яе *форму* і, паводле гэтага, яе форма будзе вызначацца ў самім навукавучэнні таксама праз яе першую падставу; або, дапусцім, наадварот, няхай безумоўнае будзе *формаю*, тады першаю падставаю неабходным чынам вызначацца *змест* гэтай формы, а праз яго пасрэдна і форма, паколькі яна павінна быць формаю пэўнага зместу; вось жа, і ў гэтым выпадку форма вызначаецца навукавучэннем, а менавіта — яго падставаю. Але падставы, якая б не вызначалася ні паводле формы, ні паводле зместу праз абсалютна-першую падставу, быць не можа, калі, наогул, павінны існаваць абсалютна-першая падстава, навукавучэнне і сістэма чалавечага ведання. Таму не можа быць больш за тры падставы: адной — абсалютнай, вызначанай безумоўна праз саму сябе як паводле формы, гэтак і паводле зместу; адной — вызначанай праз саму сябе паводле формы й адной — вызначанай праз саму сябе паводле зместу.

Калі ёсць яшчэ іншыя палажэнні ў навукавучэнні, то ўсе яны мусяць быць вызначаныя як паводле формы, так і паводле зместу праз падставу. Таму навукавучэнне павінна вызначаць форму ўсіх сваіх палажэнняў, як што яны разглядаюцца паасобку. Гэткае вызначэнне паасобных палажэнняў, аднак, магчымае не іначай як такім чынам, што яны самі сябе ўзаемна вызначаюць. Але тут кожнае палажэнне мусіць быць вызначанае *дасканала*, г. зн. яго

форма павінна пасаваць толькі да яго зместу, а не да якога-небудзь іншага, а гэты змест — толькі да той формы, у якой ён ёсць, а не да якой-небудзь іншай; бо ў іншым выпадку палажэнне не будзе падобным да падставы, паколькі яна дакладная (узгадайма толькі што сказанае) і, такім чынам, не будзе дакладным. Калі цяпер усе палажэнні навукавучэння павінны быць рознымі (яны мусяць быць гэтакімі, бо інакш яны былі б не мноствам палажэнняў, але адным і тым самым палажэннем, шматразова паўтораным), то ніякае палажэнне не можа атрымаць сваё дасканалое вызначэнне іншым спосабам, як праз адно-адзінае палажэнне сярод іншых; і тым самым дасканала вызначаецца ўвесь шэраг палажэнняў, і ніводнае з іх не можа стаяць у нейкім іншым месцы шэрагу, акрамя таго, у якім яно стаіць. Кожнае палажэнне навукавучэння атрымлівае сваё месца праз вызначанае другое і само вызначае яго для вызначанага трэцяга. Такім чынам, навукавучэнне вызначае самому сабе і праз сябе самое форму свайго цэлага.

Гэтая форма навукавучэння мае неабходную вартасць для зместу апошняга. Бо калі абсалютна-першая падстава была непасрэдна пэўнаю, г. зн. калі яго форма пасавала толькі да яго зместу, а яго змест — толькі да яго формы, праз яго, аднак, вызначаюцца ўсе магчымыя наступныя палажэнні непасрэдна або апасродкавана паводле зместу або паводле формы; калі яны, так бы мовіць, ужо ў ім змяшчаюцца, то ў дачыненні да іх павінна быць слушным тое самае, што ёсць пэўным адносна першага, г. зн. што іх форма пасуе толькі да іх зместу, а іх змест — толькі да іх формы. Гэта датычыцца асобных палажэнняў; але форма цэлага ёсць не чым іншым, як формаю асобных палажэнняў, што мысліцца ў Адным, і тое, што ёсць слуш-

ным адносна кожнага паасобку, павінна быць слушным і датычна ўсіх, што мысляцца як Адно.

Аднак навукавучэнне павінна надаць форму не толькі сабе самому, але і ўсім іншым магчымым навукам і цвёрда ўсталяваць вартасць гэтай формы для ўсіх. Гэта не мысліцца іначай, як пры ўмове, што ўсё, што павінна быць палажэннем якой-небудзь навукі, ужо ўтрымліваецца ў якім-небудзь палажэнні навукавучэння, а гэтакім чынам, яно ўжо ўсталяванае ў ім у належнай яму форме. Гэта пракладае нам лёгкі шлях, каб вярнуцца да зместу абсалютна-першай падставы навукавучэння, пра якую мы цяпер можам сказаць крыху больш, чым перад гэтым.

Дапусцім, што ведаць пэўна значыць не што іншае, як мець свядомасць неадлучнасці вызначнага зместу ад вызначанай формы (гэта будзе адно што тлумачэннем наймення, тады як рэальнае тлумачэнне ведання, безумоўна, немагчымае): калі так, то ўжо зараз можна будзе прыблізна ўгледзець, якім чынам абсалютна-першая падстава ўсяго ведання вызначае сваю форму толькі сваім зместам, а свой змест — толькі сваёю формаю, і тым самым для любога зместу ведання можа быць вызначаная яго форма; бо любы магчымы змест палягае ў яго змесце. Таму калі наша здагадка слушная і павінна існаваць абсалютна-першая падстава ўсяго ведання, то змест гэтай падставы павінен быць такім, які б змяшчаў у сабе ўвесь змест, але сам бы не змяшчаўся ні ў якім іншым. Тое было б у кожным выпадку зместам — зместам абсалютным.

Лёгка заўважыць, што ў выпадку наяўнасці перадумовы магчымасці такога навукавучэння наогул, асабліва ж у выпадку магчымасці яе падставы, заўсёды мяркуецца, што ў чалавечым веданні сапраўды ёсць сістэма; калі ж гэтка

сістэма ў ім мусіць быць, то магчыма, нават незалежна ад нашага апісання навукавучэння, давесці, што павінна існаваць такога кшталту абсалютна-першая падстава.

Калі гэткай сістэмы няма, то можна мысліць толькі два выпадкі. Або ўвогуле няма нічога непасрэдна пэўнага, і наша веданне ўтварае мноства шэрагаў ці Адзін бясконцы шэраг, у якім кожнае палажэнне абгрунтоўваецца вышэйшым, а апошнія — зноў вышэйшым, і г. д. Мы будзем наша жытло на зямлі, яна стаіць на слане, слон — на чарапасе, а яна — яшчэ Бог ведае на чым, і гэтак далей да бясконцасці... Калі наша веданне створанае гэтак, то, вядома, мы не можам змяніць яго; але тады мы не маем і ніякага трывалага ведання; мы, магчыма, дайшлі да пэўнага звяна ў шэрагу і, акрамя яго, мы ўсё знайшлі трывалым; але хто ж можа даць запаруку, што мы не пераканамся ў адсутнасці пад ім першападставы, калі зазірнём яшчэ глыбей і не будзем змушаныя ад таго звяна адмовіцца. Наша пэўнасць апынаецца ўяўнаю, і мы ніколі не можам быць упэўненымі ў ёй ужо назаўтра.

Або — другі выпадак — наша веданне складаецца з канечных, але шматлікіх шэрагаў; кожны шэраг заключаецца ў адной падставе, якая абгрунтоўваецца не якім-небудзь іншым палажэннем, а толькі сама праз сябе; аднак існуе шмат такіх падстаў, якія ўсе абгрунтоўваюцца самі сабою і, у кожным разе, — незалежна ад усіх астатніх, а значыць не маюць міжсобку ніякай узаемасувязі, а цалкам ізаляваныя. Мы, напрыклад, маем у сабе шматлікія прыроджаныя праўды, якія ўсе прыроджаныя аднолькава, а ад іх узаемасувязі мы не можам чакаць ніякага далейшага прасвятлення, бо апошнія ляжыць за межамі прыроджаных праўдаў; або ў рэчах па-за намі ёсць раз-

настайнае простае, якое паведамляецца нам уражаннем, якое на нас робяць рэчы, але да іх узаемасувязі мы не можам дабрацца, бо над найпрасцейшым ува ўражання няма нічога яшчэ больш простага... Калі яно адбываецца так, калі само чалавечае веданне паводле сваёй прыроды гэткае урыўкавае, як сапраўднае веданне ў гэткай вялікай колькасці людзей; калі першапачаткова ў нашым духу ёсць мноства нітак — якія не ўзаемазвязаныя ані ў якім пункце і не могуць быць анідзе звязанымі, — то мы тады зноў-такі не можам распачаць спрэчкі супраць нашай прыроды; у гэтым выпадку наша веданне будзе, вядома — наколькі шырока яно сягае, — веданнем трывалым; але гэта не будзе адзінае веданне, гэта будзе мноства навук... Што праўда, наша жытло ў гэтым выпадку стаяла б трывала, але яно не было б адзіным, узведзеным як адно цэлае будынкам, а сукупнасцю пакояў, сярод якіх нам было б немагчыма пераходзіць з аднаго у іншы; гэта было б жытло, у якім бы мы ўвесь час блукалі й у якім мы б ніколі не асвойталіся. У ім не было б святла, і мы б з усімі нашымі багаццямі заставаліся беднымі, бо іх ніколі б не пераглядалі, ніколі б не трактавалі як цэлае і ніколі б не маглі ведаць, чым мы, уласна кажучы, валодаем; мы ніколі б не маглі ужыць іх частку дзеля паляпшэння рэшты, бо ніякая частка не мела б дачынення да ўсяго іншага. Больш за тое, наша веданне ніколі б не было завершаным; мы мусілі б штодня чакаць, што ўнутры нас адкрыецца новая прыроджаная праўда або што досвед дасць нам штосьці новае простае. Мы былі б павінны заўсёды быць гэтакімі пабудаванымі для сябе дзе-небудзь новы дамок... Тады не было б неабходным аніякае агульнае навукавучэнне, дзеля таго каб абгрунтаваць іншыя навукі. Кожная была б абгрунтаваная

сама па сабе. Існавала б столькі сама навук, колькі асобных непасрэдна пэўных падстаў.

Але калі ў чалавечым духу мусілі быць не толькі адзін або некалькі фрагментаў сістэмы, як у першым выпадку, або некалькі сістэм, як у другім, а і завершаная ды адзіная сістэма, то павінна існаваць такая найвышэйшая абсалютна-першая падстава. Калі ад яе наша веданне будзе пашырацца ў шматлікіх шэрагах, з якіх будуць зыходзіць таксама шматлікія шэрагі й г. д., то ўсё ж такі ўсе павінны трывала ахоплівацца адзіным кольцам, якое ні да чаго не прымацаванае, але трымае сваёй уласнай сілаю і сябе, і ўсю сістэму... Вось жа, мы маем зямны шар, які трымаецца ўласнай сілаю прыцягнення, цэнтральны пункт якога з усёмагутнай сілаю прыцягвае ўсё, што б мы толькі ў сапраўднасці ні пабудавалі на яго паверхні, а не дзе-небудзь у паветры, прытым перпендыкулярна і не косавугольна, — і не дазваляе вырваць аніводную пылінку са сваёй сферы.

Ці існуе гэткая сістэма і, што ёсць яе ўмоваю, гэткая падстава, — наконт гэтага мы нічога не можам вырашыць да правядзення даследавання. Падстава не выяўляе сябе не толькі як простае палажэнне, але і як падстава ўсяго ведання. Застаецца зрабіць наступную спробу. Калі мы знойдзем палажэнне, якое мае ўнутраныя ўмовы падставы ўсяго чалавечага ведання, то высветлім, ці не мае яно і вонкавых умоў і ці можна звесці да яго ўсё тое, што мы ведаем або мяркуем, што ведаем. Калі нам гэта ўдасца, значыць мы давалі праз сапраўднае ўсталяванне навукі, што яна магчымая і што існуе сістэма чалавечага ведання, выяўленнем якой яна ёсць. Калі гэта ў нас не атрымаецца, то значыць: ці то наогул не існуе гэткай сістэмы, ці то

мы яе толькі не адкрылі й павінны даверыць яе адкрыццё нашым больш шчаслівым наступнікам. Але сцвярджаць, нібыта такой сістэмы няма наогул, бо мы яе не адкрылі, было б саманадзейна-пахлівым, і абвяргаць гэта выглядала б ніжэй за годнасць сур'ёзнага разгляду пытання.

ДРУГІ РАЗДЭЛ. ТЛУМАЧЭННЕ ПАНЯЦЦЯ НАВУКАВУЧЭННЯ

§ 3

Даць навуковае тлумачэнне якога-небудзь паняцця — а зразумела, што тут гаворка можа ісці не пра якое іншае, як пра гэтае найвышэйшае з усіх тлумачэнняў, — пад гэтым я разумею тое, калі разглядаюць яго месца ў сістэме чалавечых навук наогул, г. зн. паказваюць, якое паняцце вызначае яму яго месца і якому іншаму яно вызначаецца праз яго. Але паняцце навукавучэння гэтак жа мала можа мець месца ў сістэме ўсіх навук, як паняцце ведаў наогул: хутчэй, яно само ёсць месцам для ўсіх навуковых паняццяў і паказвае ім месца ў сабе самім і з дапамогаю самога сябе. Зразумела, што тут гаворка ідзе пра гіпатэтычнае тлумачэнне, г. зн. пытанне ставіцца так: мяркуючы, што ўжо існуюць навукі і што ў іх утрымліваецца праўда (а гэта зусім не магчыма ведаць да распрацоўкі агульнага навукавучэння), якім тады чынам суадносіцца навукавучэнне, што мае быць усталяваным, з гэтымі навукамі?

Адказ на гэтае пытанне таксама палягае ў простым паняцці навукавучэння. Навукі адносяцца да яго гэтак, як абгрунтаванае да сваёй асновы; яны не паказваюць яму ягонага месца, а яно паказвае ўсім ім іх месца ў сабе самім¹ і праз само сябе. У адпаведнасці з гэтым тут неабходна проста выпрацаваць больш падрабязны адказ.

1) Навукавучэнне мусіла б быць навукаю ўсіх навук. Адсюль перш за ўсё ўзнікае пытанне: якую яно можа даць

¹ Уласна кажучы, не ў навукавучэнні, а ў сістэме ведання, адлюстраваннем якога яно павінна быць. — *Зайв. аўтара.*

запаруку, што яно абгрунтоўвае не толькі навукі вядомыя і да гэтага часу вынайздзеныя, але і ўсе, што могуць быць вынайздзеныя ды магчымыя, і што праз яго вычарпаны ўвесь абсяг чалавечых ведаў? [Гэта супраць Энезідэма. (*Аўтарская нататка на палях*)].

2) З гэтага гледзішча яно мусіла б даваць усім навукам іх падставы. Згодна з гэтым, усе палажэнні, якія ёсць падставамі ў якой-кольвечы прыватнай навуцы, адначасова ёсць і лакальнымі (*einheimische*) палажэннямі навукавучэння; адно і тое ж палажэнне варта разглядаць з двух пунктаў погляду: як палажэнне, якое змяшчаецца ў навукавучэнні, і як падставу, якая стаіць на чале прыватнай навукі. Навукавучэнне робіць далейшыя высновы з палажэння, якое змяшчаецца ў ім; а прыватная навукі таксама робіць далейшыя высновы з гэтага самага палажэння як сваёй падставы. Такім чынам, або ў абедзвюх навуках высноўваецца адно і тое ж: усе прыватныя навукі змяшчаюцца ў навукавучэнні не толькі паводле сваіх падставў, але і паводле сваіх выведзеных палажэнняў, і няма ніякіх прыватных навук, а ёсць толькі часткі аднаго і таго ж навукавучэння, — або ў абедзвюх навуках высновы робяцца рознымі спосабамі, што таксама немагчыма, бо навукавучэнне павінна даваць усім навукам іх форму, — або да палажэння навукавучэння як такога павінна дадацца яшчэ нешта, што, вядома, не можа быць запазычаным адкуль бы там ні было, акрамя навукавучэння, калі гэтае палажэнне павінна стаць падставаю прыватнай навукі. Узнікае пытанне, чым ёсць гэтае, што дадаецца, або — паколькі гэтае, што дадаецца, стварае адрозненне, — якую ёсць вызначаная мяжа паміж навукавучэннем увогуле і кожнай прыватнай навукаю?

3) Далей навукавучэнне мусіла б з гэтага гледзішча вызначыць сваю форму для ўсіх навук. Якім чынам гэта можа адбыцца, ужо апісана вышэй. Але на нашым шляху выступае іншая навука пад найменнем *логікі*, з такімі самымі прэтэнзіямі. Варта вырашыць спрэчку паміж абаімі: трэба даследаваць, які стасунак мае навукавучэнне да логікі.

4) Навукавучэнне само ёсць навукаю, і вышэй ужо вызначана, што яно павінна даць з гэтага гледзішча. Але паколькі яно — проста навука, веданне ў фармальным значэнні слова, яно ёсць навукаю аб нечым; яно мае пэўны прадмет, а з вышэйсказанага зразумела, што гэты прадмет — не што іншае, як сістэма чалавечага ведання наогул¹. Узнікае пытанне: які стасунак навука як навука мае да свайго прадмета як такога?

§ 4. *Наколькі навукавучэнне можа быць упэўненым, што яно вычарпала чалавечае веданне наогул?*

Датыхчасовае чалавечае веданне, сапраўднае або ўяўнае, не ёсць чалавечым веданнем наогул. Дапусцім, пэўны філосаф сапраўды ахапіў першае і мог бы даць доказ шляхам дасканалай індукцыі, што ён змяшчаецца ў яго сістэме, але ён гэтым яшчэ далёка не выканаў бы задачу філасофіі наогул; бо як мог бы ён праз сваю індукцыю з папярэдняга досведу давесці, што і ў будучыні не будзе зробленае адкрыццё, якое не ўпішацца ў яго сістэму? Не больш грунтоўным выйсцем было б сцвярджанне, што ён

¹ Бо яно пытаецца: 1) Якім чынам магчымая навука ўвогуле? 2) Яно выказвае прэтэнзіі на тое, каб вычарпальна адлюстравала чалавечае веданне, угрунтаванае на адной-адзінай падставе. — *Зайв. аўтара.*

хацеў вычарпаць толькі веданне, магчымае для сапраўднай сферы чалавечага існавання; бо калі яго філасофія мае значэнне толькі для гэтай сферы, то ён не ведае ніякай іншай магчымай сферы, не ведае, гэтакім чынам, і яе межаў, якія павінны быць вычарпаня яго філасофіяй; ён адвольна правёў мяжу, значнасць якой наўрад ці можа быць даказаная чым-небудзь іншым, акрамя як папярэднім досведам, якому заўсёды можа супярэчыць, нават у згаданай сферы, будучы досвед. Чалавечыя веды наогул павінны быць вычарпаня: гэта значыць, што павінна быць безумоўна і неабходным чынам вызначана, што чалавек можа ведаць не толькі на цяперашняй ступені свайго існавання, а і на ўсіх магчымых і тых, што мысляцца, ступенях¹.

¹ Адказ на адно магчымае пярэчанне, якое, зрэшты, мог бы зрабіць толькі папулярны філасаф. (*Дадатак аўтара да 1-га выд.*). Уласна задачы чалавечага духу бясконцыя як паводле іх колькасці, так і паводле аб'ёму; іх вырашэнне было б магчымае толькі праз дасканалае набліжэнне да бясконцага, што само па сабе немагчыма; але яны такія толькі таму, што яны даюцца як бясконцыя. Існуе бясконцае мноства радыусаў бясконцага круга, цэнтр якога дадзены; і як толькі дадзены цэнтр, то тады дадзеныя і ўвесь бясконцы круг, і бясконца шматлікія яго радыусы. Адзін канцавы пункт апошніх, што праўда, ляжыць у бясконцасці; але іншы ляжыць у цэнтры, і гэты апошні — агульны для ўсіх. Цэнтр дадзены, кірунак ліній таксама дадзены, бо яны павінны быць прамымі лініямі; такім чынам, усе радыусы дадзеныя (адзінкавыя радыусы з бясконцай колькасці такіх вызначаюцца праз паступовае развіццё нашай першапачатковай абмежаванасці, як належныя быць праведзенымі; але яны гэтым не дадзеныя — дадзеныя яны

Гэта магчыма толькі пры наступных умовах: першым чынам варта паказаць, што вызначаная падстава ёсць вычарпаная, а пасля — што немагчымая іншая падстава, акрамя вызначанай.

Падстава вычарпаная тады, калі на ёй пабудаваная паўнавартасная сістэма, г. зн. калі падстава неабходным чынам прыводзіць да ўсіх усталяваных палажэнняў і ўсе ўсталяваныя палажэнні неабходным чынам зноў прыводзяць да яе. Калі ў цэлай сістэме не сустракаецца палажэння, якое можа быць праўдзівым, калі падстава хібная — або хібная, калі падстава праўдзівая, — гэта будзе негатыўным доказам таго, што ніякае палажэнне не ёсць празмерна ўлучаным у сістэму; бо тое, якое б не належала да сістэмы, магло б быць праўдзівым, калі падстава хібная, і хібным, калі б падстава таксама была праўдзіваю. Калі нам дадзеная пэўная падстава, то павінны быць дадзеныя ўсе палажэнні; у ёй і пры яе дапамозе дадзенае кожнае асобнае [асаблівае¹] палажэнне. З таго, што мы казалі вышэй пра суплёт асобных палажэнняў у навукавучэнні, зразумела, што гэтая навука стварае згаданы адмоўны доказ у сабе самой і праз сябе саму. Праз яго даводзіцца, што навука наогул *сістэматычная*, што ўсе яе часткі злучаныя ў адной-адзінай падставе. Навука — гэта *сістэма*;

адначасова з цэнтрам). Чалавечае веданне паводле сваёй *градацыі* бясконцае, але паводле сваёй *разнавіднасці* яно цалкам вызначаецца сваімі законамі і можа быць цалкам вычарпанае. Задачы ставяцца і павінны быць вычарпаныя, але яны не вырашаныя і не могуць быць вырашанымі.

¹ Пазначана на палях асноўнага тэксту. — *Зайв. выдаўца.*

інакш кажучы, яна завершаная, калі далей ужо не можа быць выведзенае ніводнае палажэнне, і гэтым даецца станоўчы доказ, што ніводнае палажэнне не ўключанае ў сістэму ў занадта малой ступені¹. Пытанне палягае толькі ў наступным: калі і пры якіх умовах можа быць выведзенае якое-небудзь далейшае палажэнне; бо зразумела, што толькі адносная і негатыўная прыкмета — «я не бачу, што можа ісці далей», — нічога не даказвае. Пасля мяне ў прынцыпе мог бы прыйсці нехта іншы, які б штосьці ўбачыў там, дзе я нічога не бачыў. Мы маем патрэбу ў пазітыўнай прыкмеце, каб даказаць, што далей, у кожным разе безумоўна, нічога не можа быць выведзеным; і такою прыкметай можа быць толькі тое, што сама падстава, з якой мы зыходзім, ёсць разам з тым і апошнім вынікам. Тады было б зразумела, што мы б не маглі ісці далей, не адольваючы зноў таго шляху, які мы ўжо аднаго разу прайшлі... Пры наступным усталяванні навукі будзе відаць, што яна сапраўды здзяйсняе гэты рух у коле і пакідае даследчыка ў тым самым пункце, з якога яна разам з ім выйшла; што яна гэтакім чынам таксама прыводзіць другі пазітыўны доказ у сабе і праз сябе саму².

¹ У 1-м выданні было напісана: *празмерна*. — *Заўв. выдаўца*.

² Навукавучэнне мае, такім чынам, абсалютную цэласнасць. У ім Адно вядзе да Усяго і Усё да Аднаго. Яно ёсць адзіная навукай, якая можа быць завершанаю; таму завершанасць — яе характэрная адметнасць. Усе іншыя навукі бясконцыя і ніколі не могуць быць завершанымі, бо яны не вяртаюцца назад да сваёй падставы. Навукавучэнне павінна гэта давесці ўсім і даць абгрунтаванне гэтага. (*Аўтарская нататка на палях*).

Але хоць бы ўсталяваная падстава і была вычарпаная і на ёй была б пабудаваная паўнаватарская сістэма, то адсюль яшчэ не вынікала б, што праз яе вычарпанне вычарпанае чалавечае веданне наогул; хіба толькі мы спачатку не выкажам здагадку наконт таго, што павінна быць даказаным: менавіта, што гэтая падстава ёсць падставаю чалавечага ведання наогул. У такой завершанай сістэме, што праўда, нічога не можа быць ні дададзеным, ні аднятым; але што перашкаджае таму, што ў будучыні, хоць бы нават да гэтага часу і не было ніякага следу гэтага, праз памнажэнне досведу ў чалавечую свядомасць увойдуць такія палажэнні, якія не абапіраюцца на гэтую падставу і якія, такім чынам, мяркуюць адну або некалькі іншых падстаў? Калі сказаць карацей: чаму побач з гэтай завершанай сістэмаю ў чалавечым духу не можа існаваць яшчэ адна або некалькі сістэм? Яны, вядома, не мелі б ні з першай сістэмаю, ні міжсобку абсалютна ніякай узаемасувязі ды хоць бы самага нязначнага пункту судакранання, але яны й не мусяць мець гэтага, калі яны ўтвараюць не адну, а шматлікія сістэмы. Такім чынам, калі павінна быць здавальняльным чынам даказаная немагчымасць такіх новых адкрыццяў, то трэба давесці, што ў чалавечым веданні можа быць толькі адна-адзіная сістэма... Паколькі тое палажэнне, што ўсё чалавечае веданне ўяўляе сабою адно-адзінае звязанае ў сабе самім веданне, само павінна быць часткаю чалавечага ведання, то яно можа грунтавацца выключна на ўсталяваным як падстава ўсяго чалавечага ведання палажэнні й не можа быць даказанае іначай, як праз яго. Гэтым быў бы — прынамсі, пакуль — дасягнуты той вынік, што іншая падстава, якая калі-небудзь дасягнула чалавечай свядомасці, была б не толькі іншаю і адрознаю

ад устаноўленай падставы, але і павінна была б супярэчыць апошняй паводле сваёй формы. Бо пры наяўнасці вышэйзгаданай перадумовы ўва ўсталяванай падставе павінна было б змяшчацца палажэнне: «У чалавечым веданні ёсць адна адзіная сістэма». Кожнае палажэнне, такім чынам, якое б не павінна было належаць да гэтай адзінай сістэмы, было б не толькі адрозным ад гэтай сістэмы, але нават бы супярэчыла ёй ужо сваім існаваннем, паколькі гэтая сістэма павінна была б быць адзінай магчымаю. Яно супярэчыла б выведзенаму палажэнню адзінасці сістэмы; і, паколькі ўсе палажэнні гэтай сістэмы непарыўна звязаныя паміж сабою, так што, калі якое-небудзь адно з іх праўдзівае, яны ўсе неабходным чынам павінны быць праўдзівыя, і калі якое-небудзь хібнае, яны ўсе неабходным чынам павінны быць хібныя, — вось жа, яно супярэчыла б кожнаму палажэнню сістэмы й асабліва — яе падставе. Дапусцім, што і гэтае чужое палажэнне было б сістэматычна абгрунтаванае вышэйапісаным спосабам у свядомасці, тады сістэма, да якой яно прыналежыць, павінна, з прычыны адной фармальнай супярэчнасці свайго тут-быцця, супярэчыць матэрыяльна першай сістэме і абапірацца на падставу, наўпрост процілеглую першападставе; так што калі б першая, напрыклад, абвяшчала: Я — гэта Я, то другая павінна была б сцвярджаць: Я — гэта не-Я.

З гэтай супярэчнасці яшчэ не мусіць і не можа наўпрост быць выведзеная немагчымасць гэткага кшталту другой падставы. Калі ў першападставе ўтрымліваецца палажэнне: «Сістэма чалавечых ведаў павінна быць адзінаю», то ў ім змяшчаецца таксама і тое палажэнне, што гэтай адзінай сістэме не павінна нічога супярэчыць; але абодва палажэнні — гэта толькі высновы з яго

самога, і як толькі прымаецца абсалютная значнасць усяго таго, што з яго вынікае, тым самым ужо маецца на ўвазе, што яно ёсць абсалютна першаю і адзіною падставаю і безумоўна вядзе рэй у чалавечым веданні. Такім чынам, тут існуе кола, з якога ніколі не можа выйсці чалавечы дух; і будзе, відаць, цалкам слушным адназначна прызнаць гэтае кола, каб у будучыні моцна не бянтэжыцца, калі яно нечакана адкрыецца. Сутнасць яго палягае ў наступным: калі палажэнне Х ёсць першаю, найвышэйшаю і абсалютнаю падставаю чалавечага ведання, то чалавечае веданне мае адну-адзіную сістэму; бо існаванне апошняй вынікае з палажэння Х: паколькі ж у чалавечым веданні мусіць быць адна-адзіная сістэма, то палажэнне Х, якое сапраўды (адпаведна ўстаноўленай навуцы) абгрунтоўвае сістэму, ёсць падставаю чалавечых ведаў наогул і заснаваная на ёй сістэма ёсць гэтай адзінай сістэмаю чалавечага ведання.

Вось жа, няма прычыны выходзіць з гэтага кола. Патрабаваць, каб яно было скасаванае, значыць патрабаваць, каб чалавечае веданне не мела зусім ніякага падмурку, каб не было нічога безумоўна пэўнага, а ўсё чалавечае веданне было б толькі абумоўленым і ніякае палажэнне не мела б значэння само па сабе, але кожнае было б значным толькі пры ўмове, што значным ёсць тое палажэнне, з якога яно вынікае; карацей кажучы, гэтым мы б сцвярджалі, што ўвогуле не існуе праўды непасрэднай, а ёсць толькі праўда апасродкаваная; яе няма без чаго-небудзь, праз што яна ёсць апасродкаваная. Хто мае жаданне даследаваць, можа заўсёды даследаваць тое, што б ён ведаў, калі ягонае Я не было б Я, г. зн. калі б ён не існаваў і не мог бы адрозніць ніякае не-Я ад свайго Я.

*§ 4. Як выглядае мяжа, якая аддзяляе
агульнае навукавучанне ад прыватнай,
ім абгрунтаванай навукі?*

Мы высветлілі вышэй (§ 3), што адно і тое самае палажэнне не можа быць у аднолькавым дачыненні як палажэннем агульнага навукавучэння, гэтак і падставаю якой-небудзь прыватнай навукі, а што павінна дадацца яшчэ штосьці, калі яна мае быць апошняю... Тое, што павінна дадацца, не можа быць узятае ніадкуль, акрамя як з агульнага навукавучэння, бо ў ім змяшчаецца ўсё магчымае чалавечае веданне; але там яно не павінна палягаць у палажэнні, якое цяпер, праз яго дадаванне, узвышаецца да ступені падставы прыватнай навукі; бо іначай гэтае палажэнне было б падставаю ўжо там, і мы б не мелі мяжы паміж прыватнымі навукамі й часткамі агульнага навукавучэння. Такім чынам, павінна быць адзінкавае палажэнне навукавучэння, што мусіць яднацца з палажэннем, якое павінна стаць падставаю... Паколькі мы тут маем адказаць на пярэчанне, якое непасрэдна не вынікае з паняцця навукавучэння, але вынікае са здагадкі, што, акрамя навукавучэння, існуюць яшчэ асобныя ад яго навукі, то мы можам на яго адказаць не іначай як таксама здагадкаю; і мы зрабілі пакуль дастаткова, паказаўшы хоць бы нейкую магчымасць патрабаванага абмежавання. Ці яно падае сапраўдную мяжу, няхай бы гэта і было так у сапраўднасці, — тое мы тут не можам, ды й не мусім, даводзіць.

Дапусцім у адпаведнасці з гэтым, што навукавучэнне змяшчае тыя пэўныя дзеянні чалавечага духу, якія ён змушана і неабходным чынам — усё адно, умоўна ці

безумоўна — выконвае; няхай яно пры гэтым усталёўвае, як найвышэйшае абгрунтаванне тлумачэння гэтых неабходных дзеянняў наогул, здольнасць чалавечага духу вызначаць сябе безумоўна, без якога-кольвечы ціску і прымусу да дзеяння наогул; гэтакім чынам, праз навукавучэнне было б дадзенае нейкае неабходнае або нейкае свабоднае дзеянне. Дзеянні чалавечага духу ў той меры, у якой ён дзейнічае неабходным чынам, былі б вызначаныя навукавучэннем, але яны не былі б ім вызначанымі ў той меры, у якой ён дзейнічае свабодна... Дапусцім далей, што і свабодныя дзеянні павінны быць вызначаныя паводле якой-небудзь падставы; у такім выпадку гэта не магло б адбыцца ў навукавучэнні: бо гаворка ідзе пра *вызначэнне*, і гэта павінна было б адбыцца ў *навуках*, а менавіта — у прыватных навуках. Аднак прадмет гэтых свабодных дзеянняў не можа быць чым-небудзь іншым, акрамя як дадзеным праз навукавучэнне неабходным, бо няма нічога, чаго б яно не дало, і яно ўвогуле нічога не дае, акрамя неабходнага. Таму ў падставе прыватнай навукі трэба было б вызначыць дзеянне, якое пакінула б свабодным навукавучэнне: навукавучэнне дало б падставе неабходнае і свабоду наогул, а прыватная навука дала б гэтай свабодзе яе вызначэнне, і, такім чынам, была б знойдзеная выразная лінія мяжы; і калі б нейкае свабоднае ў сабе дзеянне атрымлівала вызначаны кірунак, мы б тым самым пераходзілі з абсягу агульнага навукавучэння ў сферу прыватнай навукі. Я палумачу гэта ніжэй з дапамогаю двух прыкладаў.

Навукавучэнне дае, як неабходнае, прастору і кропку як абсалютную мяжу; але яно дае ўяўленню поўную свабоду меркаваць кропку там, дзе яму заўгодна. Як толькі гэтая свабода вызначаецца, напрыклад, так, каб рухаць

кропку дзеля абмежавання неабмежаванай прасторы і гэтым праводзіць лінію¹, мы ўжо апынаемся не ў абсягу навукавучэння, а ў сферы прыватнай навукі, якая называецца геаметрыяй. Задача наогул абмяжоўваць прастору паводле вызначанага правіла або канструкцыі ў ёй — гэта падстава геаметрыі, і апошня тым самым вельмі выразна адрозніваецца ад навукавучэння.

Навукавучэнне дае нам прыроду², сутнаска разгледаную незалежна ад нас, і дае нам законы, паводле якіх яна павінна і мусіць быць назіраная³; але сіла суджэння

¹ Пытанні да матэматыкаў: ці не ўтрымліваецца паняцце прамізны ўжо ў паняцці лініі? Ці існуюць іншыя лініі, акрамя прамых? І ці не ёсць так званая крывая лінія не чым іншым, як спалучэннем бясконца шматлікіх і бясконца блізкіх адна да адной кропак? Паходжанне апошняй, як памежнай лініі бясконцай прасторы (ад Я як цэнтра праводзяцца бясконца шматлікія бясконцыя радыусы, для якіх, аднак, наша абмежаваная сіла ўяўлення павінна меркаваць канчатковую кропку; гэтыя канчатковыя кропкі, якія мысляцца як адно цэлае, і ёсць першапачатковаю кругавой лініяй), як мне здаецца, дае запаруку гэтаму; а адсюль робіцца зразумелым, што і да чаго: чаму задача вымераць яе праз прамую лінію бясконца і можа быць развязаная толькі пры дасканалым набліжэнні да бясконцасці... Таксама адсюль робіцца зразумелым, чаму немагчыма вызначыць прамую лінію. (*Зайв. аўтара да 1-га выд.*)

² Не-Я. (*У 1-м выд.*)

³ Як ні дзіўным гэта можа падацца шмат каму з прыродазнаўцаў, але свайго часу будзе паказана, што можна дакладна давесці, што яны самі ўклалі ў прыроду тыя законы, якім яны мяркуюць навучыцца ад яе праз назіранне, і што

захоўвае пры гэтым сваю поўную свабоду ўжываць або не ўжываць гэтыя законы наогул; або — пры наяўнасці разнастайнасці як законаў, гэтак і прадметаў — ужываць які ёй заўгодна закон датычна любога прадмета: напрыклад, разглядаць чалавечае цела як простае рэчыва або як арганізаваную, або як адушаўлёную жывёльным жыццём матэрыю. Але як толькі сіла суджэння атрымае заданне разглядаць пэўны прадмет паводле вызначанага закона¹, каб убачыць, ці супадае ён з ім і ў якой меры, яна ўжо не свабодная, а падпарадкаваная правілу; а таму

самае найменшае, як і самае найвялікшае — як будова малюпасенькай былінкі, так і рух нябесных целаў — дапускаюць перад любым назіраннем высноўванне з падставы ўсяго чалавечага ведання. Праўдай ёсць тое, што ніякі закон прыроды і, наогул, ніякі закон не дасягне свядомасці, калі нам не дадзены прадмет, датычна якога ён ужываецца; праўдай ёсць тое, што не ўсе прадметы аднолькава неабходныя і не ўсе ў аднолькавай меры павінны ўзгадняцца з імі; праўдай ёсць тое, што аніякі адзінкавы прадмет не ўзгадняцца цалкам з імі і не можа цалкам узгадняцца; але менавіта таму праўдай ёсць і тое, што мы навучаемся ім не праз назіранне, а кладзём іх у падмурак любога назірання, і што яны сутнасна ёсць не гэтулькі законамі для незалежнай ад нас прыроды, колькі законамі для нас саміх, што вызначаюць тое, якім чынам мы павінны назіраць гэтую прыроду. (*Зайв. аўтара да 1-га выд.*).

- ¹ Напрыклад, ці дапускае жывёльнае жыццё тлумачэнні з неарганічнай, ці ёсць крышталізацыя пераходам ад хімічнага злучэння да арганізма, аднолькавая або розная сутнасць магнетычнай і электрычнай сілы й г. д. (*Аўтарская нататка на палях. — Зайв. выдаўца.*).

мы знаходзімся ўжо не ў навукавучэнні, а ў сферы іншай навукі, якая называецца прыродазнаўчай навукай. Наогул, задача звязваць кожны дадзены ў досведзе прадмет з кожным дадзеным у нашым духу законам прыроды ёсць падставаю прыродазнаўчай навукі: яна суцэльна складаецца з эксперыментаў (але, аднак, не з пасіўнага стаўлення да бяспладных уздзеянняў прыроды на нас), якімі мы займаемся адвольна і якім прырода можа адпавядаць або не адпавядаць; і праз гэта прыродазнаўчая навукa ў дастатковай меры адлучаная ад навукавучэння наогул.

Такім чынам, ужо тут відаць тое, што мы згадваем толькі мімаходзь: чаму адно толькі навукавучэнне будзе мець абсалютную цэласнасць, усе ж прыватныя навукі будуць бясконцымі. Навукавучанне змяшчае толькі неабходнае; калі яно неабходнае ў любым разглядзе, то яно неабходнае і з гледзішча колькасці, г. зн. неабходным чынам абмежаванае. Усе іншыя навукі зыходзяць як са свабоды нашага духу, так і з безумоўна незалежнай ад нас прыроды. Калі гэта сапраўды мусіць быць свабода, калі яна не мусіць безумоўна падпарадкоўвацца якому-небудзь закону, то ёй немагчыма прыпісаць таксама ніякую пэўную сферу ўздзеяння, што было б магчымае толькі праз пэўны закон... Такім чынам, ад вычарпальнага навукавучэння не выпадае чакаць якой-кольвечы небяспекі для бясконцага ўдасканалення чалавечага духу; яно ім не толькі не знішчаецца, але, хутчэй, наадварот — яно ім засведчваецца і ставіцца па-за ўсякім сумневам, і яму даецца задача, якую яно не можа ў вечнасці завяршыць.

§ 6. Як адносіцца агульнае навукавучэнне
ў прыватнасці да логікі?

Навукавучэнне павінна ўсталёўваць форму для ўсіх магчымых навук... Гэтае самае робіць, паводле звычайнай схільнасці, у якой таксама павінна быць нешта сапраўднае, таксама і логіка. Як суадносяцца міжсобку абедзве гэтыя навукі і як адносяцца яны асабліва да той справы, на якую абедзве прэтэндуюць?

Як толькі мы ўзгадаем, што логіка павінна даваць усім магчымым навукам толькі адну форму, а навукавучэнне — не адну форму, але і змест, перад намі адкрыецца ўжо нескладаны шлях, каб заглябіцца ў гэтае вельмі важнае даследаванне. У навукавучэнні форма ніколі не адлучаная ад зместу, а таксама і змест ад формы; у кожным яго палажэнні тое і другое вельмі шчыльна звязаныя. Калі ў палажэннях логікі павінна заключацца толькі форма, але не змест магчымых навук, то палажэнні гэтыя не ёсць разам з тым палажэннямі навукавучэння, але цалкам адрозніваюцца ад іх, а такім чынам, і ўся навука не ёсць ані самім навукавучэннем, ані нават часткаю яго; якім бы дзіўным ні падалося гэта каму-небудзь пры сучасным стане філасофіі, яна, наогул, не філасофская, а асобная прыватная навука, праз што, вядома, яе годнасць не адчувае ніякай шкоды.

Калі яна такая, то павінна быць выяўленае вызначэнне свабоды, з дапамогаю якога навуковае мысленне пераходзіць са сферы навукавучэння ў логіку і ў якім, гэтакім чынам, пралягае мяжа паміж абедзвюма навукамі. Такое вызначэнне свабоды тады таксама лёгка паказаць. Менавіта ў навукавучэнні змест і форма неабходным чы-

нам паяднанья. Логіка мусіць усталяваць толькі форму, асобную ад зместу; гэтае адасабленне, паколькі яно не першапачатковае, можа быць здзейсненае толькі праз свабоду. Свабоднае адасабленне чыстай формы ад зместу будзе, такім чынам, тым, што стварае быццё логіцы. Такое адасабленне называюць *абстрагаваннем*; вось жа, сутнасць логікі палягае ў абстрагаванні ад любога зместу навукі.

Але, у такім разе, палажэнні логікі былі б толькі формаю, што немагчыма, бо ў паняцці палажэння наогул утрымліваецца тое, што яно павінна мець і тое, і другое — і змест, і форму (§ 1). Таму тое, што ў навукавучэнні ёсць толькі формаю, павінна было б быць у логіцы зместам; і гэты змест зноў атрымаў бы агульную форму навукавучэння, якая тут, аднак, адназначна мысліцца як форма лагічнага палажэння. Гэтае другое дзеянне свабоды, праз якое форма [наогул¹] робіцца сваім уласным зместам² і вяртаецца да сябе самой, называецца *рэфлексіяй*. Ніякае абстрагаванне немагчымае без рэфлексіі, і ніякая рэфлексія — без абстрагавання. Абодва дзеянні, якія мысляцца асобнымі адно ад аднаго і разглядання кожнае для сябе, ёсць дзеяннімі свабоды; але калі абодва менавіта ў гэтым адасабленні дачыняюцца адно з адным, то пры ўмове наяўнасці аднаго неабходнае другое; аднак для сінтэтычнага мыслення абодва — гэта адно і тое самае дзеянне, што разглядаецца з двух бакоў.

Вынікам гэтага ёсць пэўны стасунак логікі да навукавучэння. Першая не абгрунтоўвае апошняга, але апошняе абгрунтоўвае першую: навукавучэнне не можа

¹ Пазначана на палях. (*Заўв. выдаўца*).

² Формаю формы як свайго зместу. (*1-е выд.*).

быць безумоўна даказаным на аснове логікі, і яму нельга ставіць як перадумову ў якасці значнага ніякае лагічнае палажэнне, нават палажэнне супярэчнасці — наадварот, любое лагічнае палажэнне і ўся логіка павінны быць даказаны на аснове навукавучэння: павінна быць паказана, што ўсталяваныя ў апошнім формы ёсць сапраўды формамі дакладнага зместу ў навукавучэнні. Вось жа, логіка атрымлівае сваю значнасць ад навукавучэння, а не навукавучэнне — ад логікі.

Далей: не навукавучэнне *абумоўліваецца* і *вызначаецца* логікай, а логіка — навукавучэннем. Навукавучэнне не атрымлівае нават сваёй формы ад логікі, а мае гэтую форму ў сабе самім і ўсталёўвае яе толькі для магчымага абстрагавання праз свабоду. Наадварот, навукавучэнне, аднак, абумоўлівае значнасць і прыдатнасць лагічных палажэнняў. Формы, якія ўсталёўвае апошнія, не могуць быць ужытыя ў звычайным працэсе мыслення і ў прыватных навуках датычна якога-небудзь іншага зместу, акрамя таго, які яны ўжо ўтрымліваюць у сабе ў навукавучэнні, — не абавязкова да ўсяго зместу, які яны там утрымліваюць, бо такім чынам не ўзнікла б прыватная навука, а паўтарыліся б толькі часткі навукавучэння, — але ўсё ж неабходным чынам датычна часткі апошняга, да зместу, які разумеецца ў тым змесце. Па-за гэтай умоваю пабудаваная такім чынам прыватная навука будзе паветраным замкам, якія б лагічна слушныя ні рабіліся ў ёй высновы¹.

Нарэшце, навукавучэнне неабходнае — не як дакладна прадуманая, сістэматычна ўсталяваная навука, але як

¹ Гэткія дакантаўскія дагматычныя сістэмы, якія ўсталёўваюць непраўдзівае паняцце рэчы. (*Аўтарская нататка на палях*).

прыродная схільнасць; у той час як логіка — гэта штучны прадукт чалавечага духу ў яго свабодзе. Без першага наогул не былі б магчымымі ніякае веданне і ніякая навука; без апошняй усе навукі маглі б быць створанымі толькі пазней. Першае — гэта выключная ўмова любой навукі; другая — у вялікай ступені дабрадзейнае вынаходства, зробленае, каб забяспечыць і спрасціць навуковы прагрэс.

Я пакажу выведзенае тут сістэматычна на прыкладах.

$A = A$ — гэта, несумненна, лагічна слушнае палажэнне, і, паколькі яно такое, яго значэнне палягае ў наступным: *калі* A пастулявана, то A пастулявана. Тут узнікаюць два пытанні: ці пастулявана A і ў якой меры, і чаму A пастулявана, *калі* яно пастулявана, — або: як наогул суадносяцца міжсобку гэтае *калі* і гэтае *то*?

Пастулюйма наступнае: A ў вышэйпададзеным палажэнні значыць $Я$ і гэтак мае свой вызначаны змест; тады палажэнне будзе абвяшчаць: $Я$ — гэта $Я$; або: *калі* $Я$ пастулявана, то $Я$ пастулявана. Аднак паколькі суб'ект палажэння ёсць абсалютным суб'ектам, суб'ектам безумоўна, то ў гэтым адзіным выпадку разам з формаю палажэння пастуляваны яго ўнутраны змест. $Я$ пастуляваны таму, што я сябе пастуляваў. $Я$ ёсць таму, што я ёсць. Логіка, такім чынам, сцвярджае: *калі* A ёсць, ёсць A ; а навукавучэнне сцвярджае: *паколькі* A (гэтае вызначанае $A = Я$) ёсць, гэта значыць A . І праз гэта на пытанне: ці пастулявана A (гэтае пэўнае A), адказ будзе такі: яно пастулявана, бо яно пастулявана. Яно пастулявана безумоўна і неабходным чынам.

Пастулюйма наступнае: A ў вышэйпададзеным палажэнні значыць не $Я$, а штосьці іншае; тады паводле вышэйсказанага належыць угледзець умову, пры якой

можна сказаць: A пастулявана; і чаму мы маем права зрабіць выснову: калі A пастулявана, то яно пастулявана... Менавіта палажэнне $A = A$ першапачаткова значнае *толькі датычна Я*; яно выведзенае з палажэння навукавучэння: $Я$ — гэта $Я$; такім чынам, любы змест, датычна якога яно прыдатнае, павінен знаходзіцца ў $Я$ і ў ім утрымлівацца. Ніякае A , такім чынам, не можа быць чымсьці іншым, як толькі *пастуляваным у Я*; вось жа, наша палажэнне будзе гучаць: тое, што пастулявана ў $Я$, ёсць пастуляваным; калі A пастулявана ў $Я$, то яно ёсць пастуляваным (паколькі менавіта яно пастулявана як магчымае сапраўднае або неабходнае), і, такім чынам, яно бяспрэчна праўдзівае, калі $Я$ павінна быць $Я$... Калі, разважайма далей, $Я$ пастулявана, бо яно пастулявана, то ўсё, што пастулявана ў $Я$, пастулявана, бо яно ёсць пастуляваным; і калі толькі A ёсць нечым пастуляваным у $Я$, то яно пастулявана, калі яно ёсць пастуляваным; такім чынам, і другое пытанне таксама атрымлівае адказ.

§ 7. Якім чынам навукавучэнне як навука адносіцца да свайго прадмета?¹

Кожнае палажэнне ў навукавучэнні мае форму і змест: мы ведаем штосьці, і існуе штосьці, пра што мы гэта ведаем. Але само навукавучэнне таксама ёсць навукаю аб пэўным прадмеце, а не самім гэтым прадметам. Такім чынам, яно было б наогул з усімі сваімі палажэннямі формаю

¹ Варта заўважыць, што ад гэтага пытання мы да гэтага часу зусім адышлі ўбок, так што ўсё папярэдняе варта змяніць пасля адказу на яго. (*Аўтарская нататка на палях*).

пэўнага, ужо да яго дадзенага, зместу. Як жа адносіцца яно да гэтага зместу і што вынікае з гэтага стасунку?

Аб'ект навукавучэння ёсць, згодна з усім, сістэмаю чалавечага ведання. Яна дадзеная незалежна ад навукі аб ёй, але ўсталёўваецца апошняю ў сістэматычнай форме. Што ж уяўляе з сабе гэтая новая форма, чым адрозніваецца яна ад той формы, якая павінна быць дадзеная да навукі, і як, наогул, адрозніваецца навука ад свайго аб'екта?

Тое, што прысутнічае ў чалавечым духу незалежна ад навукі, можа быць таксама названае яго дзеяннямі. Яны — гэта тое *Што*, якое ёсць у наяўнасці; яны адбываюцца пэўным вызначаным спосабам; праз гэты пэўны спосаб адно з іх адрозніваецца ад іншага; і гэтае адрозненне ўяўляе сабою *Як*. Такім чынам, у чалавечым духу першапачаткова, да нашага ведання, ёсць змест і форма; і тое, і другое непарыўна звязаныя; кожнае дзеянне адбываецца вызначаным спосабам паводле пэўнага закону, і гэты закон вызначае дзеянне. Калі ўсе гэтыя дзеянні звязаныя міжсобку і падпарадкоўваюцца агульным, асаблівым і адзінкавым законам, то для магчымага назіральніка ёсць у наяўнасці пэўная сістэма.

Але няма ніякай неабходнасці, каб гэтыя дзеянні сапраўды адбываліся ў нашым духу адно за адным у часавай паслядоўнасці й у той сістэматычнай форме, у якой яны будуць выведзены як залежныя (*dependierend*) адно ад аднаго; так што спачатку адбудзецца тое, якое змяшчае ў сабе ўсе іншыя і стварае найвышэйшы найбольш агульны закон, а пасля тыя, якія змяшчаюць у сабе менш, і г. д.; далей: са сказанага зусім не вынікае патрэба, каб усе яны адбываліся ў чыстым, не змяшаным выглядзе, так каб шмат якія з іх, каторыя могуць дыферэнцыявацца магчы-

мым назіральнікам, не з'яўляліся б у рэчаіснасці як адно адзінае дзеянне. Напр., няхай найвышэйшым дзеяннем інтэлекту (Intelligenz) лічыцца пастуляванне самога сябе — тады зусім не ёсць неабходным, каб гэтае дзеянне было ў часе першым, якое б дасягала яснай свядомасці; і таксама няма істотнай неабходнасці ў тым, каб ён калі-небудзь дасягнуў свядомасці ў чыстым выглядзе, каб інтэлект быў здольны калі-небудзь думаць *Я ёсць* без таго, каб у той жа час не думаць нічога іншага, што *не ёсць ім самім*.

Тут мы маем ужо ўвесь матэрыял для магчымага навукавучэння, але не саму гэтую навуку. Каб стварыць апошнюю, неабходнае яшчэ адно дзеянне чалавечага духу, якога няма сярод усіх гэтых дзеянняў: яно палягае ў тым, каб узвесці да ўзроўню свядомасці свой спосаб дзеяння наогул. Паколькі яно не мусіць знаходзіцца сярод тых дзеянняў, якія ўсе неабходныя і ўсе неабходныя ёсць у наяўнасці, то яно павінна быць дзеяннем свабоды... Такім чынам, навукавучэнне ў той меры, у якой яно мусіць быць сістэматычнай навукаю, узнікае абсалютна гэтак жа сама, як і ўсе магчымыя навукі, бо яны павінны быць сістэматычнымі, праз пэўнае вызначэнне свабоды; апошняя тут вызначаецца асаблівым чынам перад тым, каб, наогул, узвесці да ўзроўню свядомасці спосаб дзеяння інтэлекту; і навукавучэнне адрозніваецца ад іншых навук толькі тым, што аб'ектам апошніх ёсць само свабоднае дзеянне, у той час як аб'ектам першага — дзеянні неабходныя.

Вось жа, праз гэтае свабоднае дзеянне штосьці, што ўжо само па сабе ёсць формаю, неабходнае дзеянне інтэлекту, прымаецца як змест у пэўную новую форму, у форму ведання або свядомасці; і такім чынам, гэтае дзеянне ёсць дзеяннем рэфлексіі. Тыя неабходныя дзеянні вылучаюц-

ца з шэрагу, у якім яны самі ў сабе могуць з'яўляцца, і сцвярджаюцца паасобнымі й чыстымі ад любога змешвання; такім чынам гэтае дзеянне ёсць таксама і дзеяннем абстрагавання. Рэфлексаваць немагчыма, не абстрагуючы.

Форма свядомасці, у якой павінен быць успрыняты неабходны спосаб дзеяння інтэлекту наогул, несумненна, сама належыць да яе неабходных спосабаў дзеяння; спосаб дзеяння інтэлекту, несумненна, успрымаецца ў ёй абсалютна гэтак жа сама, як і ўсё, што ў ёй успрымаецца; таму сам па сабе не ўяўляе цяжкасці адказ на пытанне: адкуль бярэцца дзеля мэтай магчымага навукавучэння гэтая форма? Але калі мы пакінем убаку пытанне пра форму, то ўся складанасць канцэнтруецца ў пытанні на конт зместу. Калі неабходны спосаб дзеяння інтэлекту сам па сабе павінен быць успрыняты ў форме свядомасці, то яна павінна ўжо была б быць вядомай як такая, а такім чынам, ужо ўспрынятай у гэтай форме; і тут мы трапілі б у замкнёнае кола.

Гэты спосаб дзеяння, паводле сказанага намі вышэй, наогул павінен быць аддзелены рэфлексоўным абстрагаваннем ад усяго, чым ён не ёсць. Гэтае абстрагаванне адбываецца праз свабоду, і сіла філасофскага суджэння (*philosophierende Urteilskraft*) зусім не кіруецца ў ім сляпым прымусам. Уся цяжкасць, такім чынам, палягае ў пытанні: паводле якіх правілаў дзейнічае свабода ў працэсе гэтага аддзялення? Як ведаць філосафу, што ён павінен прыняць як неабходны спосаб дзеяння інтэлекту і што ён павінен пакінуць убаку як выпадковае?

Гэтага ён не можа ведаць безумоўна, аж пакуль не ўзведзенае да свядомасці тое, што ён яшчэ толькі павінен узвесці да яе, бо гэта б супярэчыла самому сабе. Такім

чынам, для гэтай справы няма ніякага правіла, і яго ніякага не можа быць. Чалавечы дух робіць розныя спробы; праз сляпое хаджэнне навокал ён прыходзіць да золку і толькі пасля пераходзіць ад яго да светлага дня. Яго першапачаткова вядуць цьмяныя пачуцці¹ (паходжанне і рэчаісны стан якіх павінна адлюстраваць навукавучэнне); і мы дагэтуль не мелі б ніякага выразнага паняцця і ўсё яшчэ былі б камлыгаю зямлі, вырванай з грунту, калі б не пачалі цьмяна адчуваць тое, пра што мы толькі пазней як след даведаліся... Гэтае самае пацвяджае таксама і гісторыя філасофіі; і мы цяпер паказалі сапраўдную прычыну, чаму тое, што цалкам адкрыта прысутнае ў кожным

¹ З гэтага вынікае, што філосаф мае патрэбу ў цьмяным адчуванні слухнага, або генія, не ў меншай ступені, чым, прыкладам, паэт або мастак — толькі іншым чынам. Апошні мае патрэбу ў адчуванні прыгажосці, першы — у адчуванні праўды, якое несумненна існуе. (Зайв. аўтара да 1-га выд.).

Адзін варты павагі пісьменнік-філосаф крыху раззлаваўся — я, папраўдзе, не бачу, дзеля чаго і чаму, — на нявіннае выказванне з вышэйпададзенай заўвагі. «Няхай пакінуць марнае слова “геній” канатным танцорам, французскім кухарам — выдатным мыслярам, мастакам і г. д., а для салідных навук лепш створаць тэорыю вынаходжання». Сапраўды, гэта вярта было б зрабіць, і гэта, несумненна, будзе зробленае, як толькі навука дойдзе да магчымасці такога вынаходства. Але ў якой меры вышэйсказанае знаходзіцца ў супярэчнасці з гэткамі намерамі? І якім жа чынам павінна быць вынайздзеная сама такая тэорыя вынаходжання? Ці не праз тэорыю вынаходства тэорыі вынаходжання? А гэта як? (Другая частка гэтай нататкі аўтара была дададзеная ў 2-м выданні. — Зайв. выдаўца.).

чалавечым духу і што кожны можа схапіць рукамі, калі яно яму выразна паказанае, — чаму яно напачатку дасягнула свядомасці не шмат каго толькі пасля разнастайных блуканняў вакол гэтага прадмета. Усе філосафы імкнуліся да згаданай мэты, усе хацелі з дапамогаю рэфлексіі аддзяліць неабходны спосаб дзеяння інтэлекту ад яго выпадковых умоў; і ўсе сапраўды аддзялялі яго — адно што больш ці менш чыста, больш ці менш поўна. У цэлым жа філасофская сіла суджэння рухалася ўсё далей наперад і ўсё бліжэй падыходзіла да сваёй мэты.

Як што, аднак, гэтая рэфлексія — не паколькі яна наогул робіцца або не робіцца, бо з гэтага гледзішча яна свабодная, але паколькі яна робіцца паводле законаў, паколькі (пры ўмове, што яна наогул мае месца) вызначаецца яе разнавіднасць, — таксама належыць да неабходных спосабаў дзеяння інтэлекту, то яе законы павінны сустрацца ў сістэме гэтых спосабаў дзеяння наогул; і, у кожным выпадку, пазней, пасля завяршэння навукі, ёсць магчымасць зразумець, дастаткова мы адпавядаем гэтым законам або не. Такім чынам, мы маглі б верыць, што прынамсі пазней будзе магчымы відавочны доказ слушнасці нашай навуковай сістэмы як такой. Але законы рэфлексіі, якія мы ў працэсе навуковага вывучэння знайшлі адзіна магчымымі для ўстанаўлення праз іх навукавучэння, — калі яны й супадаюць з тымі, якія мы меркавалі ў якасці правілаў нашага метаду дзеяння, — самі ёсць вынікам папярэдняга ўжывання апошніх; і таму тут узнікае новае замкнёнае кола: мы меркавалі пэўныя законы рэфлексіі й цяпер у працэсе навуковага вывучэння знаходзім тыя самыя законы як адзіна слушныя; гэтакім чынам, мы мелі рацыю ў нашым меркаванні, і наша на-

вука паводле сваёй формы слухная. Калі б мы меркавалі іншыя законы, то, несумненна, мы знайшлі б у навуцы таксама іншыя як адзіна слухныя; пытанне палягае толькі ў тым, супалі б яны з меркаванымі ці не; калі б яны з імі не супадалі, то было б цалкам відавочна, што або меркаванья, або знойдзеныя, або, хутчэй за ўсё, і тыя і другія былі б непраўдзівымі. Мы, такім чынам, не можам у такім доказе заднім днём рабіць высновы адносна паказанай непраўдзівасці лагічнага кола, але мы робім высновы з супадзення меркаванага і знойдзенага датычна слухнасці сістэмы. Аднак гэта — адно адмоўны доказ, які абгрунтоўвае простую імавернасць. Калі меркаванья і знойдзеныя рэфлексіі не супадаюць, то сістэма, вядома, непраўдзівая. Калі яны супадуць, то яна можа быць слухнаю. Але яна не павінна быць абавязкова слухнаю; бо, хоць тады, калі ў чалавечым веданні ёсць толькі адна сістэма, пры слухным высноўванні можна знайсці гэткае супадзенне толькі адным-адзіным спосабам, усё ж застанецца магчымым выпадак, што супадзенне дасягнутае выпадкова, праз дзве ці больш няслухныя высновы, якія абумоўліваюць гэтае супадзенне. Усё адбываецца дакладна гэтакім самым чынам, як калі б я рабіў праверку дзялення множаннем. Калі я не атрымаю ў выніку жаdanую велічыню, а якую-небудзь іншую, то гэта, напэўна, значыць, што я дзе-небудзь няправільна палічыў; калі ж я атрымаю яе, то імаверна, што я палічыў правільна, але гэта толькі імаверна, бо я мог бы і ў дзяленні, і ўва множанні зрабіць адну і тую ж памылку: напрыклад, у абодвух выпадках сказаць $5 \times 9 = 36$ — і тады супадзенне нічога б не даказвала. Тое самае датычыцца і навукавучэння: яно не ёсць толькі правілам, але, разам з гэтым,

і вылічэннем. Хто сумняецца ў правільнасці нашага выніку, тым самым не сумняецца ў тым вечна значным законе, што трэба меркаваць адзін множник столькі разоў, колькі ў іншым ёсць адзінак; магчыма, гэты закон яму гэтак жа сама блізкі да сэрца, як і нам: ён сумняецца толькі ў тым, ці сапраўды мы яго выконвалі.

Таму нават пры найвышэйшым адзінстве сістэмы, якая ёсць адмоўным доказам яе слушнасці, заўсёды застаецца яшчэ штосьці такое, што ніколі не можа быць дакладна даказаным, але можа толькі дапускацца як імавернае, а менавіта — што само гэтае адзінства не ўзнікла выпадкова, праз няслушную выснову. Можна шматлікімі спосабамі падвысіць гэтую імавернасць; можна некалькі разоў прадумаць шэрагі палажэнняў, калі яны ўжо не прысутнічаюць у нашай памяці; можна прарабіць зваротны шлях і ісці ад выніку назад да падставы; можна рэфлексаваць зноў пра саму сваю рэфлексію і г. д.: імавернасць будзе ўсё большая, але тое, што было простаю імавернасцю, ніколі не стане пэўнасцю. Калі мы пры гэтым усведамляем, што мы сапраўды даследавалі¹ і не імкнуліся да атрымання загадзя

¹ Філософ мае патрэбу не толькі ўва ўсведамленні праўды (Wahrheitssinn), але і ў любові да праўды (Wahrheitsliebe). Я ўжо не кажу пра тое, што ён не мусіць імкнуцца сцвердзіць загадзя меркавання вынікі праз сафізмы, сутнасць якіх ён разумее, але пры гэтым спадзяецца, што яны не будуць выкрытыя нікім з яго сучаснікаў; тады ён сам ведае, што не любіць праўды. Але датычна гэтага кожны — сам сабе суддзя, і ніхто не мае права вінаваціць у гэткай недакладнасці іншага, калі няма зусім выразных яе доказаў. Аднак ён павінен быць пільным таксама што да міжвольных

меркаваных вынікаў, то можна цалкам задаволіцца гэтай імавернасцю і патрабаваць ад кожнага, хто сумняецца ў надзейнасці нашай сістэмы, каб ён паказаў нам памылку ў нашых высновах, але прытым ніколі нельга прэтэндаваць на бяспінанасць... Сістэма чалавечага духу, выяўленнем якой мусіць быць навукавучэнне, абсалютна пэўная і бяспіная; усё, што ў ёй абгрунтавана, безумоўна праўдзівае; яна ніколі не памыляецца, і тое, што калі-небудзь было ці будзе неабходным у якой-небудзь чалавечай душы, — сапраўднае. У выпадку, калі людзі памыляліся, то карані памылкі былі не ў неабходным, а гэтая рэфлексоўная сіла суджэння свабодна ўчыніла яе, пераблытаўшы адзін закон з іншым. Калі нашае навукавучэнне — удалае адлюстраванне гэтай

сафізмаў, да якіх ніякі даследчык не схільны ў большай ступені, чым даследчык чалавечага духу: ён павінен не толькі цьмяна адчуваць, але давесці да яснай свядомасці як сваё найвышэйшае правіла тое, што ён шукае толькі праўду, якою б яна ні была; ён павінен нават вітаць тую праўду, што праўды наогул няма, калі толькі яна выявіцца праўдаю. Ніякае палажэнне, якім бы сухім і падступным яно яму ні падавалася, не павінна быць абыякавым для яго — усе павінны быць для яго аднолькава святымі, бо ўсе яны належаць да сістэмы праўды і кожнае падтрымлівае ўсе. Ён ніколі не мусіць пытацца, якія будуць наступствы, але, якія б яны ні былі, павінен ісці наўпрост сваім шляхам. Ён не павінен баяцца ніякіх высілкаў і заўсёды захоўваць здольнасць адмовіцца ад найскладанейшых і самых глыбокіх вынікаў працы, як толькі іх беспадстаўнасць будзе яму даведзеная або будзе адкрытая ім самім. Калі ж ён і тады памыліцца, то гэта будзе адно тая доля, якая дагэтуль была агульнаю для ўсіх мысляроў.

сістэмы, то яно безумоўна дакладнае і бясхібнае, як і яна; але пытанне палягае менавіта ў тым, ці ўдалае наша адлюстраванне і ў якой меры¹; і гэтага мы ніколі не можам

¹ Сціпласць гэтай заўвагі проціпаставілі наступнай вялікай нясціпласці аўтара. Вядома, ён не мог прадбачыць, з якімі прэрэчаннямі і з якою падачаю гэтых прэрэчанняў ён будзе мець дачыненне, і ведаў большасць пісьменнікаў-філосафаў далёка не так добра, як ён цяпер іх ведае; інакш ён бы не абмінуў магчымасці выказаць загадзя сваё стаўленне таксама да тых выпадкаў, якія сапраўды мелі месца. Між тым, папярэдняя заўвага не змяшчае ў сабе нічога, што было б у супярэчнасці з яго наступнымі паводзінамі. Вышэй ён кажа пра прэрэчанні супраць яго высноваў, але так далёка да гэтага часу яшчэ не дайшлі яго апаненты; яны яшчэ спрачаюцца наконт падставы, г. зн. наконт усяго таго аблічча, якое аўтар надае філасофіі; але пра гэта, паводле яго глыбокага пераканання, тагачаснага і цяперашняга, не можа быць ніякай спрэчкі, калі толькі разумець, пра што ідзе гаворка; на такое прэрэчанне ён сапраўды не разлічваў. Ён кажа пра прэрэчанні, якія спрабуюць стварыць хоць бы бачнасць грунтоўнасці, хоць бы бачнасць таго, што яны сапраўды штосьці *паказваюць* і *даводзяць*, але нічога падобнага няма ў прэрэчаннях тых, каго нібыта ўразіла яго ўяўная нясціпласць. Вось тлумачэнне, аб неабходнасці якога аўтар раней не мог выказаць здагадку. Балбатня, ініцыятары якой не набылі патрэбных папярэдніх ведаў і не праробілі неабходных папярэдніх практыкаванняў, з якой адразу ж відаць, што яны не ведаюць, пра што ідзе гаворка, якая вядзецца ў тонах пабрэханання і віскату, не можа мець месца, калі дбаць аб прагрэсе навукі, а выходзіць, павінна быць наступствам іншых нікчэмных матываў (зайздрасці, помслінасці, славалюбства, жадання ганарару і г. д.), —

давесці дакладна, але толькі абгрунтоўваючы імавернасць доказу. Адлюстраванне будзе праўдзівым толькі пры той умове, наколькі яно ўдалае. Мы не заканадаўцы чалавечага духу, а яго гістарыёграфы — вядома ж, не газетчыкі гэтай тэмы, а прагматычныя гісторыкі.

Сюды далучаецца яшчэ і тая акалічнасць, што сістэма можа быць сапраўды дакладнаю ў цэлым, хоць бы яе асобныя часткі й не мелі поўнай відавочнасці. Мы можам сямтам рабіць няслушныя высновы, могуць быць прапушчаныя прамежкавыя палажэнні, доказныя палажэнні могуць быць пакінутыя без доказу або даказаныя няслушна — і пры гэтым найважнейшыя вынікі ўсё ж такі будуць слушнымі. Гэта падаецца немагчымым: як бы найменшае адхіленне ад прамой лініі мусіць неабходным чынам прывесці да бясконца нарастальнага адхілення; і так яно, несумненна, і было б, калі б чалавек мусіў усё, што ён ведае, дасягаць праз яснае мысленне і калі б у ім істотна мацней не дамінавала без яго ўсведамлення асноўная здольнасць розуму і праз новыя адхіленні ад наўпроставага шляху *фармальна* і лагічна слушнай аргументацыі не вяртала б яго зноў да адзіна дакладнага з *матэрыяльнага гледзішча* выніку, якога ён ніколі не мог бы дасягнуць з дапамогаю слушнага высноўвання з няслушных прамежкавых палажэнняў, і калі

гэткая балбатня не заслугоўвае ані найменшага шкадавання, і пярэчанні датычна яе не маюць дачынення да правілаў *навуковых* спрэчак.

Чаму ж гэтыя тлумачальнікі не робяць з гэтага і іншых падобнага кшталту выказванняў адзінай, якая можа мець месца, высновы — што танальнасць, які ім не падабаецца, вынікае толькі з іх танальнасці? (*Заўв. аўтара ў 2-м выд.*)

б пачуццё часта не выпраўляла праз новае адступленне ад наўпроставага шляху аргументацыі ягоных даўнейшых памылак і зноў не прыводзіла яго туды, куды б ён ніколі не вярнуўся з дапамогаю слушнага высноўвання.

Такім чынам, калі і павінна быць устаноўленае агульназначнае навукавучанне, усё ж такі філасофская сіла суджэння будзе ў гэтым абсягу працаваць дзеля бесперапыннага яго ўдасканалення, яна заўсёды будзе запаўняць прабелы, удасканалваць доказы і яшчэ дакладней дэфініяваць вызначэнні.

Да гэтага я павінен дадаць яшчэ дзве заўвагі:

Навукавучэнне мяркуе вядомымі й значнымі правілы рэфлексіі ды абстрагавання; яно паводле неабходнасці мае гэта рабіць і не павінна гэтага саромецца або рабіць з гэтага таямніцу ды хаваць гэта. Яно можа выказвацца і рабіць высновы зусім гэтак жа сама, як і любая іншая навука; яно можа меркаваць усе правілы логікі й ужываць усе паняцці, у якіх яно мае патрэбу. Але гэтыя меркаванні выказваюцца толькі дзеля таго, каб стаць зразумелым — вось жа, ніякія высновы з іх не робяцца. Усё даказальнае павінна быць даказанае, а ўсе палажэнні, акрамя першай і найвышэйшай падставы, павінны быць выведзеныя. Так, напрыклад, ані лагічны закон процілегласці (супярэчнасці), які абгрунтоўвае любы аналіз, ані закон дастатковай падставы (няма нічога процілеглага, што было б не роўным у чым-небудзь трэцім, і няма нічога роўнага, што б не проціпастаўлялася ў чым-небудзь трэцім), што абгрунтоўвае любы сінтэз, не выведзены з абсалютна першай падставы, а з дзвюх падстаў, якія угрунтаваныя на ёй. Абодва апошнія палажэнне, што праўда, — гэта таксама падставы, але не абсалютныя; у іх толькі ёсць штосьці абсалютнае.

Гэтыя палажэнні гэтак жа, як і лагічныя палажэнні, угрунтаваныя на іх, аднак, павінны быць не даказанымі, а выведзенымі... Далей скажу яшчэ больш выразна. Тое, што ўсталёўвае навукавучэнне — гэта створанае думкаю і выяўленае ў словах палажэнне; тое ў чалавечым духу, чаму адпавядае гэтае палажэнне, ёсць пэўным яго дзеяннем, якое само па сабе зусім не неабходна павінна быць створаным думкаю. Гэтае дзеянне не прымушае нас нічога меркаваць, акрамя таго, без чаго б яно было немагчымым у якасці дзеяння; і гэта мяркуецца не паводле змоўчання, а якраз справаю навукавучэння ёсць усталяваць гэта выразна і вызначана ў якасці такога меркавання, без якога дзеянне будзе немагчымым. Напрыклад, няхай дзеянне D будзе чацвёртым у шэрагу, тады яму павінна папярэднічаць дзеянне C і быць даказаным як выключальная ўмова яго магчымасці (магчымасці дзеяння D), а апошняму, у сваю чаргу, павінна папярэднічаць дзеянне B. Дзеянне ж A у кожным разе магчымае: яно цалкам безумоўнае, значыць, яму нічога не павінна і не можа быць меркаваным.

Але думанне дзеяння A ёсць зусім іншым дзеяннем, якое мяркуе істотна больш. Дапусцім, што гэтае думанне будзе ў шэрагу ўсталяваных дзеянняў D; тады зразумела, што для яго павінны быць дапушчаныя A, B, C, і, паколькі гэтае думанне ёсць першаю справаю навукавучэння, то яны павінны быць дапушчаныя паводле змоўчання. Толькі ў палажэнні D будуць даказаныя меркаванні першага; але тады будзе зноў меркаваныя шматлікія дапушчэнні. Таму форма навукі пастаянна апярэджвае яе матэрыял; у гэтым палягае сутнасць вышэйпададзенага абгрунтавання, чаму навука як такая мае толькі імавернасць. Выяўленае

і выяўленне знаходзяцца ў двух розных шэрагах. У першым не мяркуецца нічога недаказанага; дзеля магчымасці другога павінна быць неабходным чынам дапушчанае тое, што можа быць даказанае толькі пазней.

Рэфлексія, якая пануе ўва ўсім навукавучэнні ў той меры, у якой яно ёсць навукаю, — гэта ўяўленне; але адсюль зусім не вынікае, што ўсё, пра што мы рэфлексуем, — таксама толькі ўяўленне. У навукавучэнні паказваецца «я»; але з гэтага не вынікае, што яно паказваецца толькі ў якасці таго, што паказвае: у ім могуць быць знойдзеныя і іншыя вызначэнні. Я як філасофскі суб'ект — бясспрэчна, толькі тое, што паказвае; Я як аб'ект філасофствавання можа быць яшчэ чымсьці звыш таго. Уяўленне ёсць найвышэйшым і абсалютна-першым дзеяннем філосафа як такога; абсалютна-першае дзеянне чалавечага духу, напэўна, можа быць іншым. Тое, што яно будзе такім, імавернае перад любым досведам ужо з той прычыны, што ўяўленне можа быць цалкам вычарпаным, яго спосаб дзеяння абсалютна неабходным, а такім чынам, ён павінен мець апошняю падставу сваёй неабходнасці, якая, у якасці апошняй падставы, не можа мець ніякай вышэйшай над сабою. Калі такое меркаванне прымаецца, навука, пабудаваная на паняцці ўяўлення, магла б быць у вялікай ступені карыснай прапедэўтыкай да навукі, але яна не магла б быць самім навукавучэннем... Але з вышэй пададзеных тлумачэнняў выразна вынікае, што ўсе спосабы дзеяння інтэлекту, якія навукавучанне павінна вычарпаць, могуць дасягнуць свядомасці толькі ў форме — толькі ў той меры і ў тым выглядзе, у якіх яны выяўляюцца.

ПЕРШЫЯ ЎВОДЗІНЫ Ў НАВУКАВУЧЭННЕ (1797 Г.)

Папярэдняя згадка

Baco de Verulamio

De re, quae agitur, petimus, u homines eam non opinionem, sed opus esse, cogitent ac pro certo habeant no sectae nos alicujus, aut placiti, sed utilitatis et amplitudinis humanae fundamenta moliri. Demde, ut, suis commodis aequi, in commune consulant, et ipsi in partem veniant¹.

Аўтар «Навукавучэння» нават пасля самага пабежнага знаёмства з філасофскаю літаратурай, што з'явілася пасля трох «Крытык» Канта, вельмі хутка пераканаўся ў тым, што гэтаму вялікаму чалавеку зусім не ўдалося здзейсніць яго намер — грунтоўным чынам пераўтварыць погляды эпохі на філасофію і, разам з тым, на любую навуку наогул. Рэч у тым, што ніводзін з яго шматлікіх паслядоўнікаў не заўважыў, пра што аcurат ідзе гаворка. Аўтар мяркуе, што апошняе яму вядома: ён вырашыў прысвяціць сваё жыццё

¹ Бэкан Веруламскі (Фрэнсіс Бэкан): Датычна прадмета, пра які ідзе гаворка, мы хочам, каб людзі лічылі яго не меркаваннем, а справаю і былі ўпэўненыя ў тым, што тут закладаюцца падставы не якой-небудзь секты або тэорыі, а карысці й годнасці чалавечай. Дзеля таго, каб яны, адкінуўшы любое перадузятае стаўленне, разам клапаціліся пра свае поспехі (лац.).

самастойнаму, незалежнаму ад Канта, выкладанню гэтага вялікага адкрыцця і не збіраецца адмаўляцца ад свайго рашэння. Ці атрымаецца ў яго быць зразуметым сваімі сучаснікамі лепш, чым у Канта, пакажа час. У кожным разе, ён ведае, што ў чалавечтве з таго, што аднойчы ў ім з'явілася, не знікае нічога патрэбнага і карыснага — нават калі дапусціць, што толькі наступныя пакаленні здолеюць гэтым скарыстацца.

Беручы пад увагу сваю акадэмічную дзейнасць, я пісаў гэта найперш для сваіх слухачоў, якім я заўсёды меў магчымасць вусна растлумачваць свае думкі датуль, пакуль не дасягаў іхняга поўнага разумення.

Тут было б не да месца распавядаць пра тое, колькі я маю прычын, каб быць задаволеным сваімі слухачамі (шмат на каго з іх я ўскладаю вялікія спадзяванні для будучай навукі). Але праца мая стала вядомай таксама па-за межамі вузкага кола маіх слухачоў, а сярод навукоўцаў пашыраліся розныя погляды на яе. Мне дагэтуль не давялося ні чытаць, ні чуць, акрамя як ад маіх слухачоў, суджэння наконт яе, якое, хоць толькі збольшага было б падмацаванае фактычнымі довадамі; затое мне не раз даводзілася бачыць насмешкі й чуць пагардлівыя заўвагі, якія сведчаць аб непрыманні майго вучэння ўсёй душою, а таксама, аднак, аб агульным неразуменні яго. Што да апошняга, то я гатовы ўзяць усю віну на сябе, аж пакуль змест маёй сістэмы не стане вядомы нейкім іншым спосабам і не будзе выяўлена, што ён там не выкладзены такім абсалютна няўцямным чынам; або я нават гатовы безумоўна і назаўсёды ўзяць на сябе адну віну за неразуменне, калі толькі гэта выкліча ў чытача жаданне прыняць прачытанне цяперашняга выкладу маёй сістэмы, у якой я імкнуўся

быць асабліва зразумелым. Я буду працягваць тлумачыць сваю сістэму датуль, пакуль не прыйду да пераканання, што мае пісьмовыя тлумачэнні дарэшты марныя. А яны будуць марнымі тады, калі ніхто не захоча слухаць маіх абгрунтаванняў.

Лічу сваім абавязкам нагадаць чытачам пра наступнае. Ад самага пачатку я сцвярджаў, і паўтараю гэта цяпер зноў, што мая сістэма — гэта не што іншае, як сістэма Канта. Інакш кажучы, яна ў сваёй сутнасці змяшчае той жа самы погляд на рэчы, хоць, паводле свайго метаду, і зусім незалежная ад кантаўскага выкладу. Я сказаў гэта не дзеля таго, каб схвацца за аўтарытэтам вялікага імя або каб падмацаваць сваё вучэнне вонкавымі рэчамі, а дзеля таго, каб быць праўдзівым, каб застацца справядлівым.

Давесці гэта ў мяне атрымалася б, мабыць, толькі гадоў праз дваццаць. Да гэтага часу Кант, калі выключыць адзін нядаўна зроблены намёк, пра які ніжэй яшчэ будзе ісці гаворка, застаецца кнігаю за сямю пячаткамі, і тое, што пакуль вычыталі з яго, ёсць якраз тым, што зусім не адпавядае яго вучэнню і што ён нават збіраўся абвергнуць.

Мае працы не хочуць ні тлумачыць Канта, ні быць растлумачанымі паводле яго; яны павінны адстойваць самі сябе, прытым Канта трэба пакінуць зусім збоку. Наўпрост кажучы: задача мая тут — не выпраўленне або даданне ходкіх філасофскіх паняццяў, як бы яны ні называліся — антыкантаўскімі або кантаўскімі, — я ж стаўлю сабе за мэту суцэльна пазбавіцца ад іх і зрабіць поўны пераварот у мысленні датычна гэтых пытанняў; так што я хацеў бы, каб у сапраўднасці, а не толькі на словах аб'ект пастуляваўся і вызначаўся праз здольнасць пазнання, а не каб пазнавальная здольнасць вызначалася

праз аб'ект. Вось жа, мая сістэма можа быць падда-
дзеная толькі крытыцы з самой у сабе, а не на падставе
палажэнняў, запазычаных з якой-небудзь іншай філасофіі;
яна можа ўзгадняцца толькі сама з сабою; яна можа быць
растлумачаная толькі з сябе самой, толькі з сябе самой
можа быць даказаная або абвергнутая; трэба або ўсю яе
прыняць, або ўсю адхіліць.

«Калі гэтая сістэма мусіла б быць праўдзіваю, то пэў-
ныя палажэнні не маглі б існаваць» — гэтая заўвага ніколь-
кі мяне не турбуе, бо я зусім не прытрымліваюся думкі,
нібыта тое, што яна абвяргае, павінна было б існаваць.

«Я не разумею гэтага сачынення» — гэта не азначае
для мяне нічога, апроч як тое, што тут сцвярджаецца
літаральна, і гэткага кшталту прызнанне я лічу надзвычай
нецікавым і надзвычай мала павучальным. Можна не
разумець маіх прац, і нават неабходна іх не разумець, не
праштудыяваўшы іх папярэдне, бо яны зусім не змяшчаюць
у сабе простага паўтарэння завучанага ўжо ўрока, а —
пасля таго, як Кант застаўся незразуметым — прапануюць
нашаму часу штосьці зусім новае.

Простае асуджэнне, не падмацаванае аргументамі, не
мае ў маіх вачах аніякага значэння — яно сведчыць толькі
пра тое, што мая тэорыя не даспадобы, а гэтае прызнанне
для зноў-такі не мае абсалютна ніякага значэння; пытанне
палягае не ў тым, падабаецца вам мая сістэма або не, а ў
тым, ці яна абгрунтавана даказаная. У гэтым выкладзе,
каб было лягчэй спраўдзіць мае аргументы, я буду сам
паказваць тых месцы, у якіх мая сістэма павінна была б
зрабіцца аб'ектам нападак. Я пішу толькі для тых, хто
яшчэ мае жывое адчуванне сапраўднасці або здольнасць
сумнявацца, для каго не аб'якавая яснасць або забыта-

насць іх ведаў, для каго навука і перакананне яшчэ што-небудзь значаць і ў кім яшчэ жыве імкненне гэта шукаць. З тымі, аднак, хто праз доўгачасовае духоўнае нявольніцтва, хто страціў саміх сябе і разам з сабою — адчуванне ўласнай перакананасці, а таксама і веру ў перакананасць іншых, для каго самастойнае шуканне праўды — незразумелая дурасць, хто ў навуках бачыць толькі зручны сродак зарабіць на хлеб і баіцца любога пашырэння навук як новай залішняй працы і для каго не ёсць ганебнымі сродкі, каб абясшкодзіць таго, хто абцяжарвае іх рамяство, — з гэтакімі людзьмі мне рабіць няма чаго.

Мне было б балюча, калі б яны мяне зразумелі. Пакуль што ў мяне з імі ўсё ідзе памысна, і я спадзяюся, што і цяпер гэтая прадмова іх збянтэжыць у такой ступені, што яны ўбачаць у маёй сістэме толькі набор літар, а тое, што ў іх займае месца духу, апынецца сям і там разарваным непрыхаванай лютасцю.

Уводзіны

1

Звярніся да сябе самога, адварні свой позірк ад усяго, што вакол цябе, скіруй яго ў твой унутраны свет — вось першае патрабаванне, якое выстаўляецца філасофіяй свайму адэпту. Гаворка тут ідзе не пра тое, што па-за табою, а толькі пра цябе самога.

Нават пры самым павярхоўным саманазіранні кожны заўважыць дзіўнае адрозненне паміж рознымі непасрэднымі вызначэннямі сваёй свядомасці, якія мы таксама можам назваць уяўленнямі. А менавіта: пэўныя ўяўленні

падаюцца нам цалкам залежнымі ад нашай свабоды, аднак нам не прыходзіць у галаву, што ім адпавядае штосьці па-за намі, без нашага ўдзелу. Нам здаецца, што наша фантазія, наша воля свабодныя. Іншыя ўяўленні мы суадносім з нейкаю праўдай, якая належыць незалежна ад нас, як з узорам; і пры ўмове, што яны павінны ўзгадняцца з гэтай праўдай, мы апынаемся звязанымі ў вызначэнні гэтых уяўленняў. У пазнанні, з гледзішча яго зместу, мы не лічым сябе свабоднымі. Можна сказаць коратка: пэўныя нашы уяўленні суправаджаюцца пачуццём свабоды, іншыя — пачуццём неабходнасці.

Разумным чынам не можа не паўстаць пытанне: чаму ўяўленні, залежныя ад свабоды, вызначаныя менавіта гэтак, а не іначай? — Бо, мяркуючы іх залежнымі ад свабоды, мы тым самым адмаўляем магчымасць любога ўжывання датычна іх паняцця падставы: яны такія таму, што я так вызначыў іх, і калі б я вызначыў іх інакш, яны былі б іншымі.

Але ж гэта, у кожным выпадку, задача, вартая разважанняў: якая падстава сістэмы ўяўленняў, што суправаджаюцца адчуваннем неабходнасці, і самага гэтага адчування неабходнасці? Даць адказ на гэтае пытанне — задача філасофіі; і, на маю думку, філасофія і ёсць не чым іншым, як навукю, якая вырашае гэтую задачу. Сістэма ўяўленняў, якія суправаджаюцца адчуваннем неабходнасці, называецца таксама *досведам*: унутраным і вонкавым. Вось жа, кажучы іншымі словамі, філасофія мае на мэце паказаць падставу любога досведу.

Супраць таго, што толькі што было сцверджана, могуць быць выказаныя тры прэрэчанні. Або нехта мог бы адмаўляць тое, што ў святасці сустракаюцца ўяўленні,

якія суправаджаюцца адчуваннем неабходнасці і належаць да праўды, што мусіла б вызначацца без усялякага нашага ўдзелу. Такі чалавек ці адмаўляў бы лепшае веданне, ці меў бы іншую, чым у іншых людзей, унутраную арганізацыю; тады б для яго проста не існавала таго, што ён адмаўляе, і ён, па сутнасці, не адмаўляў бы нічога, тады б мы маглі пакінуць яго пярэчанне без усялякага адказу. Або нехта мог бы сказаць, што на пастаўленае вышэй пытанне ўвогуле не можа быць дадзена аніякага адказу, што адносна гэтага пункта мы знаходзімся ў стане непераадольнага няведання і мы павінны ў ім заставацца надалей. Разбірацца з такім чалавекам наконт аргументаў і контраргументаў зусім залішне. Яго паводзіны найлепшым чынам аспрэчыць сапраўднае вырашэнне пытання, і яму нічога не застаецца, як ацаніць нашу спробу, паказаць, у чым менавіта і чаму наша вырашэнне пытання яму здаецца недастатковым. Урэшце, нехта мог бы выказацца супраць нашай тэрміналогіі, сцвярджаючы, што філасофія ёсць наогул або, акрамя таго, што мы паказалі, таксама яшчэ і чымсьці іншым. Такому чалавеку лёгка можна было б давесці, што ўсе дасведчаныя людзі здаўна ўжо разумелі пад філасофіяй тое самае, што і мы, і што ўсё, што ён хацеў бы выдаць за філасофію, мае іншыя найменні; што калі гэтае слова павінна наогул дэфініяваць штосьці вызначанае, ім варта пазначаць менавіта гэтую пэўную навуку.

Як што, аднак, у нас няма аніякага жадання распачынаць гэтую бяссплённую спрэчку пра словы¹, то мы, у сваю чаргу, даўно ўжо адмовіліся ад гэтага слова і назвалі тую

¹ Апошнія два словы сказа дададзеныя ў 2-м выд. — *Зайв. выдайца.*

навуку, якой менавіта і належыць вырашыць сфармуляваную вышэй задачу, *навукавучэннем*.

2

Пытацца пра падставу можна толькі ў таго, што мы прызналі выпадковым, г. зн. датычна чаго мы мяркуем, што яно магло б быць таксама іншым і што, аднак, не павінна вызначацца свабоднаю; і менавіта праз тое, што мы пытаемся пра яго падставу, яно для нас становіцца выпадковым. Задача шукаць падставу выпадковага азначае: паказаць штосьці іншае, з вызначанасці чаго можна было б убачыць, чаму з усіх разнастайных вызначэнняў, якія маглі б быць яму ўласцівыя, падстава мае менавіта тыя, якія яна мае. Праз простае думанне падставы падстава выпадае за межы абгрунтаванага; абое, абгрунтаванае і падстава, як што яны гэткімі ёсць, проціпастаўленья адно аднаму, трымаюцца побач адно з адным, і, такім чынам, першае тлумачыцца з апошняй.

Вось жа, філасофія павінна выявіць падставу ўсяго досведу; адпаведна гэтаму, яе аб'ект неабходным чынам знаходзіцца *па-за любым досведам*. Гэтае палажэнне абавязковае для ўсёй філасофіі і, да эпохі кантыянцаў з іх фактамі свядомасці і, такім чынам, унутранага досведу, яно і сапраўды мела ўніверсальную значнасць.

Супраць сфармуляванага тут палажэння немагчыма выказаць хоць якія прэрэчанні, бо першапастулатам нашай высновы ёсць прасты аналіз сфармуляванага намі паняцця філасофіі, з якога і робіцца выснова. Калі б хто-небудзь захцеў заўважыць, што паняцце падставы павінна быць растлумачана інакш, то мы, хоць і не можам забараніць яму разумець пад гэтым словам што заўгодна, але з поўным правам абвясчаем, што ў пададзеным вышэй апісанні

філасофіі *мы* пад падставай не жадаем разумець нічога іншага, акрамя толькі што выказанага. Так што, калі гэтае значэнне не можа ўзнікнуць, то нам наогул давялося б адмаўляць магчымасць філасофіі ў пададзеным намі значэнні, а на гэта *мы ўжо* адрэагавалі вышэй.

3

Канчатковая (абмежаваная) разумная істота не мае нічога, акрамя досведу: менавіта досвед змяшчае ў сабе ўвесь матэрыял яго мыслення. Філософ неабходным чынам падпарадкаваны тым жа самым умовам; таму ўяўляецца незразумелым, якім чынам ён мог бы ўзняцца над досведам.

Але ён можа рабіць абстрагаванне, г. зн. раздзяляць тое, што ў досведзе ёсць злучаным, праз свабоду мыслення. У досведзе *рэч*, г. зн. тое, што вызначаецца незалежна ад нашай свабоды і чым павінна кіравацца нашае пазнанне, і *інтэлект*, які мусіць пазнаваць, непарыўна звязаныя. Філософ можа абстрагавацца ад аднаго з гэтых элементаў, і тады *мы* бачым: ён абстрагаваўся ад досведу і ўзняўся над ім. Калі ён абстрагуецца ад рэчы, ён захоўвае інтэлект *у сабе*, г. зн. абстрагуецца ад яе стасунку да досведу; калі ён абстрагуецца ад інтэлекту, ён захоўвае ў якасці такой падставы рэч *у сабе*, г. зн. абстрагуецца ад таго, што яна сустракаецца ў досведзе. Першы метада называецца *ідэалізмам*, другі — *дагматызмам*.

Як вынікае з толькі што сказанага, толькі гэтыя дзве філасофскія сістэмы магчымыя. Згодна з першай сістэмай, уяўленні, якія суправаджаюцца адчуваннем неабходнасці, — гэта прадукты інтэлекту, што ёсць іх перадумаваю ў тлумачэнні; паводле апошняй, яны ёсць прадуктамі рэчы ў сабе, якая ёсць іх перадумаваю.

Калі б хто-небудзь захацеў адмаўляць гэтае палажэнне, то ён мусіў бы давесці або тое, што акрамя абстрагавання ёсць яшчэ іншы шлях, каб узняцца над досведам, або тое, што ў свядомасці досведу існуюць больш за абодва названыя элементы.

Калі браць пад увагу першы, то, хоць ніжэй і высветліцца, што тое, што мы назвалі інтэлектам, не ёсць толькі простым прадуктам абстрагавання, а ў рэчаіснасці выяўляе сябе ў выглядзе іншага прэдыката — але ўсё ж свядомасць інтэлекту будзе абумоўленая абстрагаваннем, што праўда, для чалавека цалкам натуральным.

Пры гэтым тут не адмаўляецца тое, што аскалёпкі гэтых разнастайных сістэм можна спаяць у нейкае новае цэлае, і што ў сапраўднасці шмат хто займаўся гэтай непаслядоўнаю працай; але адмаўляецца тое, што пры паслядоўным падыходзе можна прыйсці да іншых сістэм, акрамя гэтых дзвюх.

4

Паміж абодвума аб'ектамі — мы хочам назваць заснаваную філасофіяй тлумачальную падставу досведу *аб'ектам філасофіі*, бо толькі праз яе і для яе, відаць, ён наогул існуе, — паміж аб'ектамі *ідэалізму* і *дагматызму*, з пункту погляду стасунку іх да свядомасці ўвогуле, ёсць характэрнае адрозненне. Усё, што я ўсведамляю, называецца аб'ектам свядомасці. Магчымыя тры разнавіднасці стасункаў гэтага аб'екта да таго, што выяўляецца. Або аб'ект спараджаецца ўяўленнем інтэлекту, або ён існуе без удзелу апошняга; і, у апошнім выпадку, ён ці ўжо вызначаны таксама і ў сваёй якаснай уласцівасці, ці існуе толькі

паводле свайго тут-быцця; паводле сваёй якаснай уласцівасці ён, аднак, можа вызначацца праз свабодны інтэлект.

Першая разнавіднасць стасунку з'яўляецца датычна чагосьці толькі выдуманага (усё адно, без якой-кольвечы мэты або з нейкаю мэтай), другая разавіднасць — датычна прадмета досведу, трэцяя — датычна аднаго-адзінага прадмета, які мы зараз і паспрабуем паказаць больш падрабязна.

А менавіта — я магу свабодна вызначыцца, думаць тое або другое: напрыклад, рэч у сабе нейкага дагматыка. Калі я абстрагуся ад думанага і буду разглядаць выключна сябе самога, то я апынуся нават у гэтым прадмеце для сябе самога аб'ектам вызначанага ўяўлення. Тое, што я ўяўляюся сабе вызначаным менавіта так, а не іначай, менавіта тым, хто думае і хто з усіх магчымых думак думае менавіта рэч у сабе, павінна, на маю думку, залежаць ад майго самавызначэння: праз сваю свабоду я сам зрабіў сябе такім аб'ектам. Але самога сябе я не зрабіў; я вымушаны думаць сябе тым, што павінна быць вызначаным да самавызначэння. Такім чынам, я сам для сябе ёсць аб'ектам, якасная ўласцівасць якога пры вядомых умовах залежыць выключна ад інтэлекту, тут-быццё якога, аднак, павінна заўсёды меркавацца.

І вось менавіта гэтае Я ў сабе¹ і ёсць аб'ектам ідэалізму. Аб'ект гэтай сістэмы сапраўды яшчэ выяўляе сябе як штосьці рэчаіснае ў свядомасці, не як рэч *у сабе* —

¹ Дагэтуль я пазбягаў гэтага выразу, каб не вымушаць ад сябе ствараць уяўленне нейкага Я як рэчы. Мая дбайнасць была марнаю: таму я цяпер успрымаю гэта, бо не бачу, каго я цяпер мусіў бы шкадаваць. — *Зайв. аўтара.*

тады ідэалізм перастаў бы быць тым, чым ён ёсць, і ператварыўся б у дагматызм, — а як *Я ў сабе*, не як прадмет досведу, бо ён не вызначаны, але вызначаецца выключна толькі мною, прычым без гэтага вызначэння ён нішто і без яго ўвогуле не існуе, а як што ён існуе, то ў якасці чагосьці, што перасягае досвед.

Аб'ект дагматызму, наадварот, належыць да аб'ектаў першага класа, якія ствараюцца выключна свабодным мысленнем; рэч у сабе ёсць простаю выдумкай, яна не мае ніякай рэальнасці. Яна не сустракаецца ў досведзе, бо сістэма досведу — гэта не што іншае, як мысленне, якое суправаджаецца адчуваннем неабходнасці, і нават дагматыку, які, як любы філосаф, павінен яе абгрунтаваць, не можа быць удаваная як нешта іншае. Дагматык, што праўда, хоча зафіксаваць за ёй рэальнасць, г. зн. неабходнасць думаць яе як падставу ўсяго досведу, чаго, аднак, дасягнуць ён будзе здольны, толькі давёўшы, што досвед сапраўды тлумачыцца рэччу ў сабе, а без апошняй ён папросту не вытлумачальны; але ў гэтым якраз і палягае пытанне, і няможна меркаваць пра тое, што толькі яшчэ трэба давесці.

Такім чынам, аб'ект ідэалізму мае ў параўнанні з аб'ектам дагматызму тую перавагу, што ён, не ў якасці падставы тлумачэння досведу, што было б супярэчлівым і ператварыла б саму гэтую сістэму ў частку досведу, а наогул, можа быць выяўлены ў свядомасці, тым часам як аб'ект дагматызму, наадварот, не можа быць нічым іншым, як простаю выдумкай, якая ад сістэмы, у выпадку яе поспеху, сваёй рэалізацыі яшчэ толькі чакае.

Усё гэта прыведзенае намі выключна толькі дзеля разумення адрозненняў абедзвюх сістэм, а не дзеля таго,

каб рабіць з яго якія-кольвечы высновы супраць апошняй сістэмы. Таго, што аб'ект любой філасофіі, як падстава тлумачэння досведу, павінен ляжаць па-за досведам, патрабуе ўжо сама сутнасць філасофіі, прычым з гэтага зусім не вынікае, што гэтае патрабаванне зніжае вартасць нейкай сістэмы. Чаму аб'ект філасофіі мусіў бы яшчэ асаблівым чынам існаваць у свядомасці, дзеля гэтага мы пакуль не знайшлі яшчэ ніякіх падстаў.

Калі гэтае апошняе меркаванне каго-небудзь не пераканае, то гэта яшчэ не значыць, што ён, наогул, не будзе здольны пераканацца ў цэлым, бо меркаванне нашае выказанае ў занадта пабежнай форме. Але ўсё ж такі, прытрымліваючыся свайго намеру, я хацеў бы й тут папярэдзіць магчымыя прэрэчэнні. Можна было б спрабаваць адмаўляць сцверджаную непасрэдную сама-свядомасць у свабодным дзеянні духу. Такому чалавеку нам заставалася б толькі яшчэ раз прыгадаць пададзеныя намі вышэй умовы гэтай непасрэднай самасвядомасці. Яна не накідаецца нам, не ўзнікае сама сабою — патрэбнае сапраўднае свабоднае дзеянне, пасля якога належыць, абстрагаваўшыся ад аб'екта, звярнуць увагу выключна на сябе самога. Ніхто не можа быць прымушаны рабіць такое дзеянне, і калі хто-небудзь сцвярджае, што ён здзейсніў яго, то аніяк нельга ведаць, ці слушна ён і ці так, як пры гэтым патрабуецца, робіць. Адным словам, гэтая свядомасць датычна нікога не можа быць даведзеная; кожны павінен свабодна выклікаць яе ў сабе. Супраць другога сцвярджэння, што рэч у сабе ёсць простаю выдумкай, можна было б прэрэчыць, толькі не зразумеўшы яго. Такого чытача мы можам адправіць назад, да пададзенага намі вышэй апісання ўзнікнення гэтага паняцця.

5

Ніводная з дзвюх гэтых сістэм не можа наўпрост абвергнуць процілеглую, бо іх спрэчка ёсць спрэчкаю адносна першага прынцыпу, які далей ужо не выводзіцца; кожная з дзвюх сістэм, калі прызнаць яе прынцып, абвяргае прынцып іншы; кожная дарэшты адмаўляе ўсё, што сцвярджае процілеглая; у іх няма ніводнага агульнага пункта, выходзячы з якога яны б маглі прыйсці да ўзаемнай згоды й паяднацца. Нават калі яны з выгляду згодныя адносна слоўнай фармулёўкі якога-небудзь палажэння, кожная ўсё ж такі ўспрымае іх у іншым сэнсе¹.

¹ Вось чаму Канта не зразумелі, а навукавучэнне не знайшло свайго шляху ў навуку і, хутчэй за ўсё, не зробіць гэтага ў бліжэйшай будучыні. Сістэма Канта і сістэма навукавучэння *ідэалістычныя* не ў звычайным няпэўным значэнні гэтага слова, а ў толькі што вызначаным сэнсе; але сучасныя філосафы, разам узятых, — гэта *дагматыкі* й цвёрда вырашылі заставацца імі. Канта трывалі толькі таму, што можна было зрабіць яго дагматыкам; навукавучэнне, з дапамогаю якой такое пераўтварэнне не можа быць магчымым, неабходным чынам выглядае невыносным для гэтых сусветных мудрацоў (*Weltweisen*). Хуткае пашырэнне кантаўскай філасофіі пасля таго, як яна была створаная ў тым выглядзе, як яна створаная, ёсць доказам не грунтоўнасці, а павярхоўнасці эпохі. Часткова ў такім абліччы яна — самая авантурная пачвара, якую калі-небудзь стварала чалавечая фантазія, і гэта робіць мала гонару цяжкім тых яе абаронцаў, якія гэтага не бачаць, а часткова можна лёгка давесці, што яна зарэкамендавала сябе толькі таму, што праз яе ўсе сур'ёзныя спекулятыўныя высновы былі адкінутыя і лічылася, што яна атрымала грамату

Найперш ідэалізм не можа абвергнуць дагматызму. Што праўда, першы, як мы бачылі, мае перад апошнім тую перавагу, што ён можа паказаць наяўнасць у свядомасці сваёй тлумачальнай падставы досведу — свабодны ў сваім дзеянні інтэлект. Дагматык таксама павінен прызнаць факт наяўнасці інтэлекту як такога — інакш ён пазбаўляе сябе магчымасці якой-кольвечы далейшай размовы з адваротным бокам; але, зрабіўшы слоўную выснову са свайго прынцыпу, ён ператварае гэты факт у ілюзію і падман, чым робіць яго непрыдатным для тлумачальнага досведу іншага, бо ў ягонай філасофіі гэты факт не можа абгрунтаваць сам сябе. Паводле яго, усё, што прысутнічае ў нашай свядомасці, — гэта прадукт рэчы ў сабе, а значыць імі ёсць таксама і нашы ўяўныя вызначэнні праз свабоду, разам з самім гэтым меркаваннем, нібыта мы свабодныя. Гэтае меркаванне ўзнікае ў нас з прычыны ўздзеяння на нас рэчы, і вызначэнні, якія выводзяцца нам з нашай свабоды, узнікаюць сапраўды таксама з той жа прычыны: мы толькі не ведаем гэтага, і таму мы не прыпісваем іх узнікненне ніякай прычыне, а такім чынам — таксама і свабодзе. Кожны паслядоўны дагматык неабходным чынам ёсць фаталістам; ён не адмаўляе таго факту свядомасці, што мы лічым сябе свабоднымі: бо гэта б супярэчыла розуму; але ён выводзіць са свайго прынцыпу памылковасць гэтага выказвання... Ён дарэшты адмаўляе самастойнасць нашага Я, на якой будзе сваю філасофію ідэаліст, і робіць яго выключна прадуктам рэчаў, выпадковасцю (акцыдэнцый) свету; паслядоўны дагматык неабходным чынам ёсць

сведчання вялікасці (Majestätsbrief), каб далей культываваць папулярны, павярхоўны эмпірызм. — *Заўв. аўтара.*

таксама матэрыялістам. Толькі зыходзячы з пастулату свабоды й самастойнасці Я, яго можна было б абвергнуць; але акурат гэта ён і адмаўляе.

Гэтак жа сама дагматык не здольны абвергнуць ідэаліста.

Ягоны прынцып, рэч у сабе — гэта нішто; ён, як гэта павінен прызнаваць і яго прыхільнік, не мае ў сабе ніякай рэальнасці, акрамя той, якую ён атрымлівае праз тое, што толькі з яго можа быць растлумачаны досвед. Доказ гэты ідэаліст знішчае, кажучы, што ён тлумачыць досвед іншым шляхам, г. зн. адпрэчваючы менавіта тое, на чым будзе сваю філасофію дагматызм. Рэч у сабе робіцца суцэльнаю хімерай; высвятляецца, што знікаюць усе падставы, якія прымушаюць яе прымаць; і з гэтым разбураецца таксама і ўся пабудова дагматычнай філасофіі.

З вышэйсказанага вынікае, разам з тым, абсалютная несумяшчальнасць абедзвюх сістэм, бо тое, што ёсць вынікам адной сістэмы, скасоўвае высновы другой; адсюль неабходная непаслядоўнасць іх змешванняў у адно. Усюды, дзе спрабуюць гэта зрабіць, асобныя звёны (Glieder) не адпавядаюць адно аднаму, і дзе-небудзь заўсёды выяўляецца велізарны прабел... Магчымасць такога спалучэння, г. зн. магчымасць бесперапыннага пераходу ад матэрыі да духу, або наадварот, або, што адно і тое самае, бесперапыннага пераходу ад неабходнасці да свабоды, павінен быў бы давесці той, хто захацеў бы адмаўляць толькі што сказанае.

Бо, наколькі пакуль што можна было ўгледзець, са спекулятыўнага гледзішча абедзве сістэмы маюць, відаць, аднолькавую вартасць, абедзве не могуць суіснаваць побач, але, разам з тым, і ніводная сістэма сама не можа даць рады з іншаю, то ўзнікае цікавае пытанне, а менавіта: што

заахвочвае таго, хто бачыць гэтую аднолькавую вартасць абедзвюх сістэм — а яе так лёгка заўважыць, — што заахвочвае яго аддаваць перавагу адной з іх перад іншаю і чаму ў выніку ўсяго не атрымлівае ўсеагульнага прызнання скептыцызм, г. зн. поўнае адмаўленне вырашаць сфармуляваную вышэй праблему?

Спрэчка паміж ідэалістам і дагматыкам у сутнасці зводзіцца да пытання, ці павінна самастойнасць рэчы быць прынесена ў ахвяру самастойнасці Я, або, наадварот, самастойнасць Я — самастойнасці рэчы. Чым жа ёсць, аднак, тое, што разумнага чалавека падахвочвае станавіцца абавязкова на бок адной з абедзвюх сістэм?

Філосаф, які трымаецца паказанага намі гледзішча, якога ён як філосаф неабходным чынам павінен трымацца і да якога з развіццём мыслення рана ці позна прыходзіць кожны чалавек, нават без свядомых намаганняў з яго боку, знаходзіць, урэшце, толькі наступнае: ён павінен сабе ўяўляць, што ён свабодны й што па-за ім існуюць пэўныя рэчы. Заставацца пры гэтай думцы чалавеку немагчыма; думка аб простым уяўленні — гэта адно палавіністая думка, вырваны кавалак думкі; да яе павінна быць дадзена штосьці такое, што адпавядала б ёй незалежна ад спосабу яе выяўлення. Інакш кажучы, уяўленне само па сабе існаваць не можа: толькі ў спалучэнні з чым-небудзь іншым яно ёсць чымсьці, само ж па сабе яно — нішто. Гэтая неабходнасць мыслення акурат і заахвочвае яго адыходзіць ад таго гледзішча і ставіць сабе пытанне: што ж ёсць падстава ўяўленняў, або якое з іх ёсць тым, што ім адпавядае?

Але відавочна, што сумяшчальныя толькі ўяўленні да тычна самастойнасці Я і самастойнасці рэчы, але не сама

самастойнасць абаіх. Толькі што-небудзь адно можа быць першым, пачатковым, незалежным; а другое — ужо таму, што яно другое — неабходным чынам будзе залежаць ад першага, з якім яно павінна быць звязаным.

Якое ж з абодвух уяўленняў належыць зрабіць першым? З розуму немагчыма выснаваць падставу дзеля вырашэння гэтага пытання, бо тут гаворка ідзе не пра далучэнне новага звяна ў шэрагу, дзеля чаго толькі й было б дастаткова падстаў розуму, але ідзецца пра пачатак усяго шэрагу — што ў якасці абсалютна першага акту залежыць выключна ад свабоды мыслення. Таму гэты акт можа вызначацца толькі адвольнасцю, а паколькі адвольнае рашэнне ўсё ж такі мусіць мець падставу, — *схільнасцю* і *цікавасцю*. Такім чынам, апошняю падставай рознасці паміж ідэалістам і дагматыкам ёсць рознасць іх цікавасці.

Найвышэйшая цікавасць і падстава любой іншай цікавасці — гэта цікавасць *да нас саміх*. Гэтак яно ёсць у філосафа. Не страціць у разважаннях сваё ўласнае Я, але захаваць і сцвердзіць яго — вось у чым палягае цікавасць, што нябачна кіруе ўсім яго мысленнем... Ёсць дзве ступені чалавецтва; і — пакуль у паступальным развіцці нашага роду апошняя прыступка не ўсімі яшчэ дасягнутая — існуюць два галоўныя гатункі людзей. Некаторыя — тыя, хто яшчэ не ўзвысіўся да поўнага адчування сваёй свабоды і абсалютнай самастойнасці, — знаходзяць саміх сябе толькі падчас прадстаўлення рэчаў; яны маюць толькі апісаную вышэй несканцэнтраваную (*zerstreut*) самасвядомасць, якая чапляецца за аб'екты і ў сукупнасці распазнаецца з іх разнастайнасці. Іх вобраз адлюстроўваецца для іх толькі ў рэчах, як у люстэрку; калі адабраць у іх рэчы, то разам з імі знікне таксама і іх

уласная самасць; адмовіцца ад веры ў самастойнасць рэчаў яны не могуць ужо дзеля саміх сябе — бо яны самі існуюць толькі з гэтай вераю. Усім, чым яны ёсць, яны напраўду зрабіліся праз вонкавы свет. Той, хто ў сапраўднасці ёсць толькі прадуктам рэчаў, ніколі не зможа інакш глядзець на сябе, і тут будзе яго праўда, пакуль ён будзе казаць толькі пра самога сябе і пра падобных да сябе. Прынцып дагматыкаў — гэта вера ў рэчы, дзеля іх саміх, г. зн. апасродкаваная вера ў сваё ўласнае несканцэнтраванае Я, якое нясуць адны толькі аб'екты.

Аднак той, хто ўсведамляе сваю самастойнасць і незалежнасць ад усяго, што па-за ім, — а каб прыйсці да такой свядомасці, трэба сапраўды зрабіць сябе чым-небудзь, незалежна ні ад чаго, праз самога сябе, — той ужо не мае патрэбы ў рэчах як у апірышчы для свайго Я і нават не можа мець патрэбу ў іх з тае прычыны, што яны знішчаюць гэтую самастойнасць, ператвараючы яе ў пустую ілюзію. Я, якім ён валодае і якое яго цікавіць, скасоўвае гэтую веру ў рэчы; ён верыць у сваю самастойнасць са схільнасці, з запалам набіраецца яе. Яго вера ў самога сябе — непасрэдная.

Гэтая цікавасць тлумачыць нам тэя афекты, якія звычайна дамешваюцца да спроб бараніць пэўныя філасофскія сістэмы. Дагматык, у выпадку нападу на сваю сістэму, у рэчаіснасці патрапляе ў небяспеку страціць самога сябе, але ён усё ж недастаткова добра ўзброены супраць такога нападу, бо ў ім самім, у яго ўнутраным Я ёсць нешта такое, што лучыць яго з нападнікамі; таму ён бароніцца горача і зацята. Ідэаліст, наадварот, не можа ўтрымацца ад таго, каб не глядзець на дагматыка з пэўнай пагардаю, бо дагматык не можа яму сказаць нічога, акрамя таго, што ён даўно ўжо

ведаў і ад чаго адмовіўся як ад непраўдзівага, бо шлях да ідэалізму хоць і не вядзе абавязкова праз дагматызм, але ўсё ж недзе, прынамсі, праз настроенасць на яго. Дагматык гарачыцца, перакручвае факты, і, калі б меў на тое ўладу, ён бы пачаў ідэалізм пераследаваць, у той час як ідэаліст халодны і схільны да небяспекі кпіць з дагматыка.

Адпаведным чынам, выбар на карысць пэўнай філасофіі залежыць ад таго, што ты за чалавек, бо філасофская сістэма не ёсць мёртвым начиннем, якое можна, калі захочацца, адкінуць або прыняць: яна адухоўленая душою чалавека, які гэтую сістэму прымае. Ад прыроды млявы або аслаблены і скалечаны духоўным рабствам, вучонаю раскошай і ганарыстасцю характар ніколі не ўзвысіцца да ідэалізму.

Можна прадэманстравать дагматыку недастатковасць і непаслядоўнасць яго сістэмы, да чаго мы зараз і пяройдзем; можна забытаць і запалохаць яго з усіх бакоў; але пераканаць яго немагчыма, бо ён не можа спакойна і спакойна слухаць і ацэньваць тое, што¹ ён зусім не здольны трымаць. Філасофам — калі праўда тое, што ідэалізм ёсць адзінаю сапраўднаю філасофіяй, — філасофам трэба нарадзіцца, быць выхаваным і самога сябе выхаваць да таго; але ніякае чалавечае ўмельства не можа зрабіць каго-небудзь філасофам. Таму навука гэтая і не спадзяецца знайсці шмат празелітаў сярод *ужо сфармаваных* людзей; калі ёй дазволена наогул спадзявацца, то спадзевы свае яна ўскладае ў большай ступені на маладое пакаленне, прыроджаная сіла якога яшчэ не знішчаная млявасцю нашага часу.

¹ У 2-м выд.: ...тую сістэму, якую... — *Зайв. выдаўца.*

6

Але дагматызм зусім не здольны растлумачыць тое, што ён мае растлумачыць, і гэта вырашае пытанне што да яго непрыдатнасці.

Ён павінен растлумачыць уяўленне і падахвочваецца тлумачыць яго праз уздзеянне рэчы ў сабе. Аднак ён не можа адмаўляць таго, што кажа пра ўяўленне непасрэдная свядомасць...Што ж яна кажа пра яго? Я не маю намеру тут спрабаваць ахапіць паняццем тое, што можна толькі ўнутрана сузіраць у навочным уяўленні; таксама не збіраюся вычарпаць прадмет, тлумачэнню якога прызначаная большая частка навукавучэння. Я хачу адно нагадаць тое, што кожны, які паспрабаваў аднойчы цвёрдым позіркам прабрацца ў сваё ўнутранае Я, неабходным чынам даўно ўжо мусіў яго знайсці.

Інтэлект як такі *сузірае сябе сам*; і гэтае самасузіранне непасрэдна звязанае з усім тым, што яму належыць¹, і ў гэтым непасрэдным злучэнні быцця і сузірання палягае прырода інтэлекту. Што ў ім ёсць і чым ён увогуле ёсць — гэта ён *сам для сябе*; і толькі, паколькі ён ёсць гэтым самім для сябе, ён існуе праз гэта як інтэлект. Я думаю сабе гэты або той аб'ект: што значыць гэта, і як я з'яўляюся сабе ў гэтым мысленні?.. Не іначай, як наступным чынам: я ствараю ў сабе пэўныя вызначэнні, калі аб'ект ёсць простаю выдумкай; або яны існуюць без усялякага майго спрыяння, калі гэта мусіць быць нешта сапраўднае; і я *сузіраю гэтае стварэнне, гэтае быццё*.

¹ Гэтае бачанне самога сябе непасрэдна распаўсюджваецца на ўсё, чым ён ёсць. — *Зайв. аўтара да 2-га выд.*

Яны існуюць ува мне толькі ў той меры, у якой я сузіраю іх: сузіранне і быццё непарыўна злучаныя. Наадварот, рэч павінна быць адразу чымсьці шматлікім; але як толькі паўстае пытанне: *дзея каго* яна ўласна ёсць гэтым, ніхто, хто разумее, што ён кажа, не адкажа: для сябе самой, а да гэтага павінен яшчэ дадумацца інтэлект, для якога рэч існавала б; паколькі ж інтэлект неабходным чынам ёсць для сябе самога тым, чым ён ёсць, ён не патрабуе, каб штосьці да яго дадумвалася. Праз пастуляванне яго як інтэлекту пастуююцца ўжо адначасова і тое, дзея чаго ён ёсць. Такім чынам, у інтэлекце — вобразна кажучы — утрымліваецца падвойны шэраг: быцця і сузірання, рэальнага і ідэальнага; а ў непарыўнасці гэтай падвойнасці палягае яго сутнасць (ён сінтэтычны), тады як рэчы ўласцівы толькі адзін просты шэраг, шэраг рэальнага (простае пастуляванне). Такім чынам, інтэлект і рэч дыаметральна процілеглыя: яны знаходзяцца ў двух светах, паміж якімі не існуе ніякага моста.

Гэтую прыроду інтэлекту наогул і яе адмысловыя вызначэнні дагматызм жадае растлумачыць з дапамогаю падставы каўзальнасці: інтэлект мусіць быць аб'ектам уздзеяння, ён мусіць быць другім звяном у шэрагу.

Але падстава каўзальнасці датычыцца *рэальнага* шэрагу, а не падвойнага. Сіла таго, што ўздзейнічае, пераходзіць на іншае, што ляжыць па-за ім, яму процілеглае, і выклікае ў ім быццё, і больш нічога; быццё для магчымага інтэлекту па-за быццём, а не быццё для яго самога. Надайце прадмету ўздзеяння напачатку толькі механічную сілу — ён захавее штуршок і перадаць яго найбліжэйшаму іншаму, і зыходны ад першага рух можа прайсці які заўгодна доўгі шэраг. Але нідзе ў гэтым

шэрагу вы не знойдзеце зьяна, якое б дзейнічала так, каб яго ўздзеянне вярталася да яго самога. Або надайце прадмету ўздзеяння найвышэйшае, што вы можаце надаць рэчы, надайце яму раздражняльнасць так, каб ён дзейнічаў, дзякуючы ўласнай сіле і паводле законаў сваёй уласнай прыроды, а не паводле закона, прадпісанага яму аб'ектам, які ўздзейнічае, як у шэрагу простага механізма; у гэтым выпадку ён, што праўда, адкажа на штуршок зваротным дзеяннем, і вызначальная падстава яго быцця ў гэтым уздзеянні палягае не ў прычыне, а ў ёй палягае толькі ўмова наогул быць чым-небудзь; аднак, яно ёсць і застаецца простым, звычайным быццём — быццём для магчымага інтэлекту, які знаходзіцца па-за ім. Інтэлекту вы не атрымаеце, калі вы не мяркуюце яго асаблівым чынам, як нешта першае, абсалютнае; але тады вам цяжка растлумачыць яго повязь з тым незалежным ад яго быццём... І пасля гэтага тлумачэння шэраг застаецца па-ранейшаму простым, і тое, што мелася быць растлумачаным, застаецца зусім не растлумачаным. Пераход ад быцця да ўяўлення павінны былі растлумачыць яны, а яны гэтага не робяць, і ці могуць яны гэта зрабіць? Бо ў іх прынцыпе знаходзіцца толькі падстава быцця, але не падстава зусім процілеглага быццю ўяўлення. Яны здзяйсняюць велізарны скачок у зусім чужы іхняму прынцыпу свет.

Гэты скачок яны спрабуюць рознымі шляхамі схаваць. Дакладна кажучы — а паслядоўны дагматызм, які робіцца ўжо матэрыялізмам, менавіта так і дзейнічае — душа з іх пункту погляду не мусіла б быць рэччу і наогул нічым, акрамя як толькі прадуктам, толькі вынікам узаемадзеяння рэчаў паміж сабой.

Аднак праз гэта толькі ўзнікае штосьці ў рэчах, але

ніколі не ўзнікае штосьці ад рэчаў адасобленае, калі толькі не праз дадумванне не дадаецца інтэлект, які назірае рэчы. Параўнанні, якія яны падаюць дзеля тлумачэння сваёй сістэмы — напрыклад, параўнанне з гармоніяй, якая ўзнікае з сугучча шматлікіх інструментаў, — робяць яе неадпаведнасць розуму толькі яшчэ больш зразумелаю. Сугучча і гармонія знаходзяцца не ў інструментах: яны існуюць толькі ў духу слухача, які злучае ў сабе разнастайнае у адзінае; і калі не дадумаць для сябе такога слухача, то іх не будзе.

Але хто можа забараніць дагматызму ўспрымаць (ан sich annehmen) душу як адну з рэчаў у сабе? Душа тады належыць да таго, што дагматызм пастулюе для рашэння задачы, і дзякуючы гэтаму адно і атрымлівае сэнс палажэнне аб уздзеянні рэчаў на душу, бо ў матэрыялізме мае месца толькі ўзаемадзеянне рэчаў міжсобку, якое і мусіць спараджаць думку. Каб наймавернае зрабіць магчымым, рабіліся спробы адразу так разумець дзейную рэч або душу, або абедзве гэтыя свае перадумовы гэткамі, што праз уздзеянне рэчаў маглі б быць растлумачаныя ўяўленні. *Рэч, якая ўздзейнічае*, мусіла быць такою, каб яе ўздзеянні былі ўяўленнямі, накіталт *Бога ў сістэме Бёрклі*. (Чыя сістэма дагматычная і ні ў якім разе не ідэалістычная). Але гэта ані не паляпшае нашага становішча; мы разумеем толькі механічнае ўздзеянне, і для нас безумоўна немагчыма мысліць якое-кольвечы іншае; дык вось, названая перадумова ўтрымлівае ў сабе толькі словы, але ў ёй няма аніякага сэнсу. Або душа разумеецца такім чынам, што любое ўздзеянне на яе робіцца ўяўленнем. Але і з гэтым палажэннем адбываецца тое самае, што і з першым: мы яго абсалютна не можам зразумець.

Так робіць дагматызм заўсёды, дзе і ў якім абліччы ён бы ні з'яўляўся. У вялізную прорву, якая застаецца для яго паміж рэчамі й уяўленнямі, замест тлумачэння ён укідае колькі пустых слоў, якія, што праўда, можна вывучыць на памяць і пры нагодзе паўтарыць, але якім яшчэ ніводзін чалавек ніколі не надаваў аніякага сэнсу, ды й ніколі нічога сэнсоўнага не надасць. А менавіта, калі паспрабаваць вызначаным чынам мысліць спосаб, якім чынам паказанае вышэй мусіла б адбывацца, то ўсё паняцце знікне накшталт мыльнай бурбалкі.

Таму дагматызм можа толькі паўтараць свой прынцып і зноў паўтараць яго ў розных формах, выказаць яго і зноў выказаць яго; але ён не можа перайсці ад яго да таго, што менавіта трэба растлумачыць, і вывесці гэтае апошняе. Але якраз у гэтым вывядзенні й палягае філасофія. Так што і з боку спекулятыўнасці дагматызм не ёсць філасофіяй, а толькі бяссільным сцвярджаннем і запэўніваннем. Адзіна-магчымаю філасофіяй застаецца ідэалізм.

Сказанае намі тут не напаткае прырачанняў з боку чытача, бо супраць гэтага абсалютна няма чаго запярэчыць; затое, што праўда, можа натрапіць на суцэльную няздольнасць шмат каго зразумець гэта. Таго, што любое ўздзеянне механічнае і што праз механізм не ўзнікае ніякага ўяўлення, не можа адмаўляць ніводзін чалавек, які толькі разумее значэнне ўжываных ім слоў. Але якраз тут і прыхоўваецца цяжкасць. Дзеля таго, каб зразумець апісаную намі сутнасць інтэлекту, на якой грунтавалася ўсё наша абвяржэнне дагматызму, ужо неабходная пэўная ступень самастойнасці й свабоды духу. Шмат хто ў сваім мысленні не пайшоў далей за разуменне простага шэрагу прыроднага механізма; цалкам зразумела, што калі яны

ўсё-ткі жадаюць мысліць таксама і ўяўленне, то яно для іх павінна патрапіць усё ў той жа шэраг, адзіны, праведзены ў іх духу. Уяўленне робіцца для іх свайго кшталту рэччу¹, узоры чаго мы знаходзім у самых знакамітых філасофскіх аўтараў. Для іх дагматызм дастатковы; для іх няма ніякай прорвы, бо процілеглы свет для іх увогуле не існуе... Таму наш доказ, якім бы дасканалым ён ні быў, не можа абвергнуць дагматыка — бо дагматыку няма як паказаць яго, як што яму бракуе здольнасці, з дапамогаю якой ён змог бы спасцігнуць яго перадумову.

Акрамя таго, наш спосаб трактавання дагматызму тут натыкаецца таксама на ўласцівы нашаму часу паблаглівы, лагодны спосаб мыслення, які хоць і быў заўсёды вельмі распаўсюджаны ўва ўсіх эпохах, але толькі ў наш час атрымаў фармальны выраз, замацаваны ў максіме: у высноўванні не трэба быць гэтакім дакладным; у філасофіі падыходы да доказаў не павінны быць такімі самымі дакладнымі, як у матэматыцы. Для людзей такога спосабу мыслення цалкам дастаткова ўбачыць два-тры звёны й правіла, паводле якога робіцца выснова — рэшта адразу ж, адным махам дапаўняецца сілаю ўяўлення, пры гэтым дакладна не даследуецца, з чаго гэтая астатняя частка складаецца. Калі, напрыклад, пэўны Аляксандр фон Ёх² кажа ім: усе рэчы вызначаюцца натуральнаю неабходнасцю, а нашы ўяўленні залежаць ад уласцівасцяў рэчаў, у той час як воля залежыць ад уяўленняў, тым самым усе нашы хацэнні вызначаюцца натуральнай неабходнасцю, і, такім

¹ ... і гэта соеасаблівы зман... *Дадатак у 2-м выд.*

² Аляксандр фон Ёх (сапр. імёны і прозв. Карл Фердынанд Гомэль, 1772—1781) быў нямецкім прафесарам гісторыі права.

чынам, наша меркаванне аб свабодзе нашай волі ёсць ілюзіяй — гэта для іх надзвычай зразумела і відавочна, хоць яно і пазбаўленае ўсялякай чалавечай развагі; і яны сыходзяць, перакананыя і захопленыя дасціпнасцю гэтага даказвання. Я павінен нагадаць, што навукавучэнне не вынікае з такога лагоднага спосабу мыслення і не разлічвае на яго. Калі ў доўгім ланцугу доказаў, які яму трэба будзе скласці, хоць бы толькі адно-адзінае звяно не зусім дакладна прымыкае да наступнага, то праз гэта нічога наогул не будзе даведзена.

7

Ідэалізм, як ужо было сказана вышэй, тлумачыць вызначэнні свядомасці з дзейнасці інтэлекту. Гэты апошні для яго абсалютны і дзейсны й пры тым толькі актыўны (*tätig*), а не пасіўны (*nicht leidend*), апошні — праз тое, што, паводле яго пастулату, ён ёсць першым і найвышэйшым, якому не папярэднічае нічога, што магло б растлумачыць яго пасіўнасць (*Leiden*). На той жа падставе ёй нельга таксама прыпісваць ніякага сапраўднага *быцця*, *ніякага існавання* (*Bestehen*), паколькі быццё ёсць вынікам узаемадзеяння, а не існуе і не дапушчана нічога, з чым інтэлект мог бы быць змешчаны ўва ўзаемадзеянне. Для ідэалізму інтэлект — гэта *дзейнасць* (*Tun*) і нічога больш; яе нельга нават назваць *дзейным* [пачаткам], бо гэты выраз паказвае на штосьці існае, для чаго характэрная дзейнасць. Але дапускаць нешта падобнае ідэалізм не мае ніякіх падстаў, бо яно не заключае ў яго прынцыпе, а ўсё, што не заключае ў яго прынцыпе, павінна быць напачатку выведзенае. І вось, з дзеяння гэтага інтэлекту

павінны быць выведзеныя *вызначаныя* ўяўленні, уяўленні пра свет, які існуе без нашага садзейнічання, матэрыяльнае, якое знаходзіцца ў прасторы і г. д., гэта значыць усе тыя ўяўленні, якія, як вядома, існуюць у свядомасці; але з нявызначанага немагчыма вывесці нічога вызначанага; формула любога вывядзення, закон дастатковай падставы, не мае тут ніякага ўжытку. Такім чынам, пакладзеная ў падмурак дзейнасць інтэлекту мусіла б быць *вызначанай* дзейнасцю, і прытым, паколькі сам інтэлект ёсць вышэйшай тлумачальнай падставаю, дзейнасцю, вызначанай *праз саму сябе* і сваю сутнасць, а не праз што-небудзь па-за ім. Таму перадумова ідэалізму павінна быць гэтка: інтэлект дзейнічае, але з прычыны сваёй уласнай сутнасці ён можа дзейнічаць толькі пэўным чынам. Калі гэты неабходны спосаб дзеяння мысліць асобна ад дзейнасці, то яго вельмі ўдала можна было б назваць законам і дзеяння; такім чынам, існуюць неабходныя законы інтэлекту. Тым самым робіцца зразумелым таксама адчуванне неабходнасці, якое суправаджае вызначаныя ўяўленні: інтэлект тады не адчувае якога-кольвечы ўражання звонку, а адчувае ў сваім дзеянні межы сваёй уласнай сутнасці. У той меры, у якой ідэалізм робіць гэтую адзіна разумную вызначаную і сапраўды растлумачальную перадумову аб неабходных законах інтэлекту, ён называецца *крытычным*, або таксама *трансцэндэнтальным*. Трансцэндэнтны ідэалізм быў бы, наадварот, такой сістэмаю, якая спрабавала б вывесці пэўныя ўяўленні са свабоднай і зусім не падпарадкаванай ніякім законам (*gesetzlos*) дзейнасці інтэлекту; зусім супярэчлівая перадумова, бо, як вышэй ужо згадвалася, датычна такой дзейнасці закон дастатковай падставы не ўжываецца.

Законы дзеяння інтэлекту, якія трэба прымаць, як што яны, несумненна, павінны быць закладзеныя ў Адзінай Сутнасці інтэлекту, утвараюць сістэму; гэта значыць: тое, што пры гэтай пэўнай умове інтэлект дзейнічае менавіта так, дапускае далейшае тлумачэнне, а менавіта яно тлумачыцца тым, што пры якой-небудзь умове ўвогуле ён мае пэўны спосаб дзеяння; і апошнія зноў-такі можа быць растлумачанае з аднаго-адзінага асноўнага закона. Цягам свайго дзеяння ён сам стварае для сябе свае законы; а само гэтае стварэнне заканадаўства адбываецца дзякуючы найвышэйшаму неабходнаму дзеянню, або ўяўленню... Напрыклад, закон каўзальнасці не ёсць першастваральным законам, а толькі адным са шматлікіх спосабаў злучэння разнастайнасці і можа быць выведзены з асноўнага закона гэтага злучэння; закон жа гэтага злучэння разнастайнага, гэтак жа, як і само яно, можа быць зноў-такі выведзены з вышэйшых законаў.

Згодна з гэтаю заўвагай, нават крытычны ідэалізм таксама можа ісці да вырашэння свайго задачы двума шляхамі. Або ён сапраўды выводзіць з асноўных законаў інтэлекту тую сістэму неабходных спосабаў дзеяння і, разам з ёю, таксама і аб'ектыўныя ўяўленні, што ўзнікаюць дзякуючы ім, пры гэтым паступова разгортваючы перад вачыма чытача або слухача ўвесь абсяг нашых уяўленняў, — або ён бярэ гэтыя законы адкуль-небудзь ужо ў іх непасрэдным дадатку да аб'ектаў, такім чынам, на іх найніжэйшай¹ ступені (на гэтай ступені яны носяць назву катэгорый), і сцвярджае: аб'екты вызначаюцца і парадкуюцца з дапамогаю вольных гэтых і гэтых катэгорый.

¹ У 1-м выд. было: ніжэйшай. — Заўв. перакладчыка.

Звернемся да крытыка апошняга гатунку, які выводзіць прынятыя ім законы інтэлекту не з яго сутнасці; адкуль бы ўзнікла ў крытыка і матэрыяльнае знаёмства з імі ў тым разуменні, што яны ёсць менавіта гэтымі законамі — закон субстанцыянальнасці, закон каўзальнасці? Бо я ўсё яшчэ не хачу турбаваць яго пытаннем пра тое, адкуль ён ведае, што гэта толькі іманентныя законы інтэлекту. Гэта — законы, якія ўжываюцца беспасярэднім чынам датычна аб'ектаў; і ён можа запазычыць іх толькі праз абстрагаванне ад гэтых аб'ектаў — такім чынам, толькі з досведу. Яму нізвання не будзе лягчэй, калі ён запазычыць іх ускосным шляхам з логікі; бо сама логіка для яго ўзнікла няйначай, як з дапамогаю абстрагавання ад аб'ектаў, і ён толькі зробіць ускосна тое, што, калі б яно было зроблена непасрэдна, адразу б кінулася нам у вочы. Таму ён анічым не можа пацвердзіць, што пастуляваныя ім законы мыслення — гэта сапраўды законы мыслення, сапраўды не што іншае, як іманентныя законы інтэлекту; у процілегласць яму дагматык сцвярджае, што яны ёсць усеагульнымі ўласцівасцямі рэчаў, якія маюць абгрунтаванне ў сутнасці рэчаў, і немагчыма зразумець, чаму мы павінны давяраць недаказанаму сцверджанню аднаго больш, чым недаказанаму сцверджанню іншага... Пры такім метадзе даследавання не ўзнікне пераканання, што інтэлект павінен дзейнічаць менавіта так, і чаму менавіта так. Дзеля ўмацавання падобнага кшталту пераканання трэба выставіць у перадумовах нешта такое, што можа належаць толькі інтэлекту, і з гэтых перадумоў на нашых вачах павінны быць выведзеныя тыя згаданыя законы мыслення.

Пры такім метадзе даследавання асабліва незразумела, якім чынам узнікае сам аб'ект; бо, калі б нават мы

дапусцілі праўдзівасць недаказаных пастулатаў нашага крытыка, усё ж з іх дапамогаю былі б растлумачаныя толькі ўласцівасці і стасункі рэчы: напрыклад, тое, што яна знаходзіцца ў прасторы, выяўляе сябе ў часе, што яе акцыдэнцыі павінны мець дачыненне да чагосьці субстанцыйнальнага, і г. д. Але адкуль жа паходзіць тое, што мае гэтыя стасункі й уласцівасці, адкуль жа бярэцца матэрыя, якая змяшчаецца у гэтыя формы? У гэтую матэрыю ўцякае дагматызм, і ў выніку вы зрабілі зло яшчэ горшым.

Што праўда, мы ведаем, што рэч узнікае ў выніку дзеянняў паводле гэтых законаў, што рэч зусім не ёсць чымсьці іншым, як *усе гэтыя стасункі, злучаныя разам сілаю ўяўлення*, і што ўсе гэтыя стасункі, узятыя разам, ёсць рэччу; аб'ект, аднак, ёсць першапачатковым сінтэамз усіх гэтых паняццяў. Форма і матэрыя (Stoff) — непадзельныя часткі; усё, што мае форму (die gesamte Formheit), — гэта матэрыя, і толькі праз аналіз мы атрымліваем паасобныя формы. Але крытык з дапамогаю згаданага метаду можа і ў гэтым толькі запэўніваць; і застаецца таямніцаю, адкуль сам ён гэта ведае, калі ён гэта ведае. Датуль, пакуль узнікненне ўсёй рэчы цалкам не адбудзецца на вачах мысляра, дагматызм не будзе выгнаны са сваёй апошняй схованкі. Але гэта магчымае толькі пры той умове, калі мы змусім дзейнічаць інтэлект у яго суцэльнай, а не падзеленай заканамернасці.

Такім чынам, гэткага кшталту ідэалізм не даказаны і недаказальны. Супраць дагматызму ў яго няма іншай зброі, акрамя як запэўнівання, што ён мае рацыю; а супраць вышэйшага, дасканалага крытыцызму — іншай зброі, акрамя як бяссільнага гневу і сцвярджэння, што далей ісці нельга, акрамя як запэўнівання, што па-за яго

межамі няма ніякай глебы, што тады ён перастае хоць нешта разумець, і да таго падобнае, пазбаўленае ўсялякага значэння.

Урэшце, у сістэме такога кшталту выстаўляюцца толькі такія законы, паводле якіх вызначаюцца толькі аб'екты вонкавага досведу з дапамогай падвядзення пад уздзеянне зменных сіл. Але ж гэта не больш як самая нікчэмная частка сістэмы розуму. Таму ў галіне практычнага розуму і рэфлексоўнай сілы суджэння гэты палавіністы крытыцызм, якому бракуе пранікнення ў спосаб дзейнасці розуму ў цэлым, ходзіць навобмацак, гэтак жа сама наўслеп, як той, хто паўтарае чужую малітву, і гэтак жа прастадушна піша выразы, яму самому зусім не зразумелыя¹.

¹ Гэткага кшталту крытычны ідэалізм быў выстаўлены сп. праф. Бекам [Якаб Сігізмунд Бек (1761–1840) быў прафесарам філасофіі, аўтарам шэрагу крытычных прац, — *Заўв. перакладчыка*] у ягоным «Адзіна магчымым пункце погляду крытычнай філасофіі». Нягледзячы на тое, што я знаходжу пэўныя, раней асуджаныя мною хібы ў яго меркаваннях, гэта ўсё ж не павінна мяне ўтрымліваць ад таго, каб публічна засведчыць належную павагу чалавеку, які сярод блытаніны думак свайго часу самастойна ўзвысіўся да меркавання, што філасофія Канта вучыць не дагматызму, а трансцэндэнтальнаму ідэалізму і што, паводле яе, аб'ект не даецца ні цалкам, ні напалову, а ствараецца; гэта прымушае мяне чакаць, што з цягам часу ён дасягне яшчэ большага. Я лічу названую працу найбольш мэтазгодным дарункам, які толькі можа быць зроблены сучаснікам, і рэкамендую яе ў якасці найлепшага дапаможніка тым, хто хоча штудыяваць навукавучэнне з маіх твораў. Яна не вядзе на шлях гэтай сістэмы, але руйнуе самую магут-

У іншым месцы я ўжо аднойчы выклаў цалкам даступна метада дасканалага трансцэндэнтальнага ідэалізму, які прапануе навукавучэнне¹. Я не магу сабе растлумачыць, чаму не змагі зразумець гэтага выкладу; тут дастаткова запэўніваннў, што яго не разумеюць.

Таму я змушаны паўтарыць зноў сказанае і нагадваю, што ў гэтай навуцы ўсё залежыць ад разумення.

Гэты ідэалізм зыходзіць з аднаго-адзінага асноўнага закона розуму, які ён непасрэдным чынам выяўляе ў сьвядомасці. Пры гэтым ён дзейнічае наступным чы-

ную перашкоду, якая загароджае яе для вельмі шмат каго. Танальнасць гэтай працы сямю-таму падалася абразліваю, і яшчэ нядаўна ў адным вядомым часопісе нейкі дапытлівы рэцэнзент патрабаваў у красамоўных выказах: *crustula, element a velit ut discere prima* [лац. шкарлупкі, у якой хаваецца першапачатковае разыходжанне, — *Зайв. перакладчыка*]; што да мяне, то я знаходжу гэтую танальнасць яшчэ занадта лагоднаю), бо я сапраўды не бачу, якую гэта падзяку заслужылі пэўныя пісьменнікі тым, што яны цэлае дзесяцігоддзе і нават болей скажалі, забытвалі ды зневажалі геніяльнае і ўзвышанае вучэнне, і чаму гэта трэба пытацца ў іх дазволу, каб адважыцца мець рацыю... Э прычыны той паспешлівасці, з якой той самы пісьменнік у іншым таварыстве, для якога ён занадта спраўны, мяркуе наконт кніг, пра якія яго ўласнае сумленне павінна было б яму падказаць, што ён іх не разумее і не мае слушнага ўяўлення што да сутнасці рэчы, я магу, толькі дзеля яго ж самога, яго пашкадаваць. — *Зайв. аўтара*.

¹ Тут даецца адсылка да першай публікацыі працы «Пра паняцце навукавучэння» (Ваймар, 1794). — *Зайв. перакладчыка*.

нам. Ён прапануе слухачу або чытачу свабодна мысліць якое-небудзь вызначанае паняцце: калі ён памысліць яго, ён знойдзе, што змушаны пры гэтым дзейнічаць нейкім пэўным чынам. Тут трэба адрозніваць два паняцці: гэта, з аднаго боку, патрэбны акт мыслення; ён выконваецца праз свабоду, і хто яго не выканае сам, той не ўбачыць нічога з таго, што адкрывае навукавучэнне, — і, з другога боку, гэта той неабходны спосаб, якім яго варта здзяйсняць; ён абгрунтаваны прыродаю інтэлекту і не залежыць ад самавольства; ён ёсць чымсьці *неабходным*, што адбываецца, аднак, толькі ў свабодным дзеянні; ён — гэта нешта *знойдзенае*, знаходжанне чаго, аднак, абумоўлена свабодаю.

У такой меры ідэалізм выяўляе ў непасрэднай свядомасці тое, што ён сцвярджае. Але простаі здагадкаю застаецца тое, што гэтае неабходнае ёсць асноўным законам усяго розуму, што з яго можна вывесці ўсю сістэму нашых неабходных уяўленняў не толькі пра свет, паколькі яго аб'екты вызначаюцца падсумавальнай і рэфлексоўнай сілаю суджэння, але і пра нас саміх як вольных і практычных істотах, падпарадкаваных законам. Гэтую перадумову ён павінен давесці сапраўдным выяўленнем, і ў гэтым якраз, уласна кажучы, палягае яго задача.

Пры гэтым ён дзейнічае наступным чынам. Ён *паказвае: штосьці ўсталяванае наперад у якасці падставы і непасрэдна выяўленае ў свядомасці, магчымае не іначай як, калі адначасова адбываецца штосьці іншае, і гэтае іншае магчымае не іначай як, калі адначасова адбываецца штосьці трэцяе; і гэтак далей, датуль, пакуль не будуць да канца вычарпаныя ўмовы выяўленага спачатку і яно не будзе цалкам зразумелым у сваёй магчымасці.*

Гэтая хада думкі ёсць бесперапынным пераходам ад абумоўленага да ўмовы. Умова зноў робіцца абумоўленаю, і трэба дашуквацца яе ўмовы.

Калі перадумова ідэалізму дакладная і высновы зробленыя слухна, то як апошні вынік, як сукупнасць усіх умоў усталяванага спачатку павінна ўзнікаць сістэма неабходных уяўленняў або ўвесь дарэшты досвед, і гэткае параўнанне робіцца зусім не ў самой філасофіі, а толькі пасля яе.

Бо ідэалізм зусім не мае на ўвазе гэты досвед як ужо загадзя вядомую яму мэту, да якой ён павінен набліжацца; у сваім спосабе мыслення ён не ведае нічога пра досвед і не звяртае на яго ніякай увагі; ён рухаецца ад свайго зыходнага пункту паводле сваіх правілаў, не турбуючыся наконт таго, што атрымаецца напрыканцы... Прамы вугал, з якога ён павінен правесці сваю прамую лінію, яму дадзены; ці мае патрэбу ён яшчэ ў якой-небудзь кропцы, у напрамку да якой ён праводзіў бы яе?

Я мяркую, што тым самым яму дадзеныя ўсе кропкі яго лініі. Вам дадзены пэўны лік. Вы мяркуеце, што ён ёсць здабыткам вядомых множнікаў. Вам застаецца толькі, паводле вядомага вам добра правіла, шукаць здабытак гэтых множнікаў. Ці супадае ён з дадзеным лікам — гэта будзе знойдзена толькі пазней, пасля таго, як вы атрымаеце здабытак. Дадзены лік — гэта ўвесь досвед у яго сукупнасці; множнікі — тое, што было выяўлена ў свядомасці, і законы мыслення; множанне — гэта філасофстваванне. Тыя, хто раіць вам пры філасофстваванні заўсёды глядзець адным вокам на досвед, тым самым раіць вам крыху змяніць множнікі і не зусім дакладна выконваць множанне, каб абавязкова дасягнуць супадзення лікаў, — метады гэты самыя нядобрасумлены, як і павярхоўны.

У той меры, у якой гэтыя апошнія вынікі ідэалізму як такія разглядаюцца як наступствы ладу мыслення (*Raisonnement*), яны ёсць *a priori* ў чалавечым духу; а ў той меры, у якой тое ж самае ў выпадку, калі лад мыслення і досвед сапраўды супадуць, разглядаецца як дадзенае ў досведзе, яно называецца *a posteriori*. *A priori* і *a posteriori* для дасканаллага ідэалізму — зусім не штосьці рознае, а цалкам адно і тое самае; толькі яно разглядаецца з двух бакоў і адрозніваецца адно толькі спосабам, якім да яго даходзяць. Філасофія прадбачыць увесь досвед, мысліць яго сабе як неабходны, і ў гэтай меры яна ў параўнанні з сапраўдным досведам ёсць *a priori*. Лік ёсць *a posteriori* ў той меры, у якой ён разглядаецца як дадзены; той жа лік ёсць *a priori* ў той меры, у якой ён выводзіцца з множнакаў як іх здабытак. Хто думае пра гэта іначай, той сам не ведае, што ён кажа.

Калі вынікі якой-небудзь філасофіі не супадаюць з досведам, то гэтая філасофія, вядома ж, непраўдзівая, бо яна не выканала свайго абяцання — вывесці й растлумачыць з неабходнага дзеяння інтэлекту ўвесь дарэшты досвед. У гэтым выпадку або перадумова трансцэндэнтальнага ідэалізму ўвогуле няслушная, або ён трактуецца няслушна толькі ў пэўным выкладзе, які не выконвае таго, што ён мусіць выконваць. Паколькі задача растлумачыць досвед з яго падставы закладзеная ў самім чалавечым розуме, паколькі ніводзін разумны чалавек не дапусціць, каб у розуме магла існаваць задача, вырашэнне якой было б абсалютна немагчымым, паколькі існуюць толькі два шляхі да яе вырашэння, шлях дагматызму і шлях трансцэндэнтальнага ідэалізму, і першаму безумоўна трэба паказаць, што ён не можа выканаць абяцанага, — то рашучы мысляр

заўсёды выкажацца на карысць апошняга, а менавіта: што памылка адбылася толькі ў высновах, а перадумовы самі па сабе наўсуцэль правільныя, і ніводная няўдалая спроба не ўтрымае яго ад таго, каб рабіць новыя спробы датуль, пакуль гэта ў выніку не атрымаецца.

Шлях гэтага ідэалізму вядзе, як відаць, адгэтуль, ад чагосьці, што адбываецца ў свядомасці — але не іначай, як праз свабодны акт мыслення, — да досведу ў яго цэласнасці. Тое, што ляжыць паміж тым і другім, утварае яго ўласны падмурак. Гэта не факт свядомасці, яно не належыць да сферы досведу; іначай як бы магло штосьці гэткае называцца філасофіяй, бо яна павінна паказаць падставу досведу, а падстава неабходным чынам знаходзіцца па-за межамі абгрунтаванага. Гэта штосьці, створанае з дапамогаю свабоднага, але заканамернага мыслення. Яно адразу стане цалкам зразумелым, як толькі мы яшчэ трохі бліжэй разгледзім асноўнае сцверджанне ідэалізму.

Безумоўна пастуляванае, даводзіць ён, немагчымае без чагосьці другога як яго ўмовы, гэтае другое — без чагосьці трэцяга, і г. д.; такім чынам, ува ўсім, што ён выстаўляе, нішто не магчымае паасобку, але ўсё адзінкавае магчымае толькі ў злучэнні з усім. Такім чынам, паводле яго ўласнага сцверджання, у свядомасці сустракаецца толькі цэлае, а гэтае цэлае і ёсць досведам. Ідэалізм хоча вывучыць яго бліжэй, таму ён павінен паддаць яго аналізу, і прытым не навобмацак, не наўслеп, а паводле вызначаных правілаў кампазіцыі — так, каб бачыць, як на яго вачах узнікае цэлае. Гэтага ён можа дасягнуць, бо ён можа ўжываць абстрагаванне, бо ў свабодным мысленні ён, несумненна, можа спасцігаць адзінкавае ў яго асобнасці. Бо ў свядомасці выяўляецца не толькі неабходнасць уяўленняў, але

і іх свабода; і гэтая свабода зноў жа можа дзейнічаць або паводле законаў, або паводле правілаў. Усё ёсць дадзеным яму з гледзішча неабходнай свядомасці; ён знаходзіць яго гэтак жа сама, як знаходзіць самога сябе. Шэраг, які ўзнікае з уз'яднання гэтага цэлага, створаны толькі з дапамогаю волі. Той, хто здзяйсняе гэты акт свабоды, усведамляе і гэты шэраг, і ён праз гэта як бы адкрывае новы абсяг у сваёй свядомасці; хто ж не здзяйсняе гэтага акту, для таго не існуе таксама нічога абумоўленага ім... Хімік складае якое-небудзь цэла — напрыклад, вядомы метал — з яго элементаў. Звычайны чалавек бачыць добра знаёмы яму метал; хімік — злучэнне цэла і пэўных элементаў. І што ж, ці абодва бачаць штосьці рознае? Я меркаваў бы, што не: яны бачаць адно і тое самае, але кожны па-свойму. Усвядомленае хімікам ёсць *a priori*, ён бачыць адзінкавае; усвядомленае простым чалавекам ёсць *a posteriori*, ён бачыць цэлае... Тут ёсць толькі адна розніца: хімік павінен спачатку прааналізаваць цэлае, перш чым ён зможа яго сінтэзаваць, бо ён мае дачыненне з прадметам, правіла злучэння якога ён не можа ведаць да таго, як зробіць аналіз, а філосаф можа сінтэзаваць без папярэдняга аналізу, бо правіла яго прадмета, розум, яму загадзя ўжо вядомае. Таму зместу філасофіі ўласцівая толькі адна рэальнасць — рэальнасць неабходнага мыслення, пры той умове, калі мы хочам мысліць штосьці пра падставу досведу. Як сцвярджае філасофія, інтэлект можна мысліць толькі як дзейны, і яго можна мысліць як дзейны толькі гэтым вызначаным спосабам. Для яго дастаткова гэтай рэальнасці, бо з яе¹ вынікае, што наогул не існуе ніякай іншай.

¹ У 2-м выд. дадазена: філасофіі.

Усталяванне толькі што апісанага дасканалага крытычнага ідэалізму імкнецца здзейсніць навукавучэнне. Сказанае напрыканцы змяшчае яго паняцце, і адносна яго мне няма патрэбы выслухоўваць якія-небудзь пярэчэнні, бо ніхто не можа ведаць лепш за мяне самога, што я хачу рабіць. Дэманстрацыі немагчымасці рэчы, якая рэалізуецца і збольшага ўжо рэалізаваная, толькі выклікаюць смех. Застаецца звярнуць увагу выключна на выкананне і да-следаваць, ці выконвае яно абяцанае.

Карл Форлендэр¹

ЁГАН ГОТЛІБ ФІХТЭ

Ёган Готліб Фіхтэ нарадзіўся ў сям’і ткача 19 траўня 1762 года ў Раменау ў Верхняй Лужыцы (Саксонія). Дапамагаў бацьку пры ткацкім станку, пасвіў гусей. Мясоцовы дваранін, які выпадкова заўважыў талент хлопчыка, а менавіта талент прапаведніка, дазволіў яму паступіць у школу пры кляштары ў Пфорце, дзе ён вучыўся з 1774 па 1780 год. У Ене і Ляйпцыгу, дзе малады Фіхтэ спачатку вывучаў тэалогію, ён адчуваў, што ў ім усё мацней абуджаецца пакліканне прапаведніка свабоднай навукі. Артадаксальная народная царква не мела для яго вольнага амбону. Падчас працы прыватным настаўнікам у Цюрыху, выбавіўшыся з няпростай вонкавай сітуацыі, ён сустрэў Лафатэра, Песталоцы і сваю пазнейшую жонку, пляменніцу Клопштака, якая вельмі добра яго разумела. У Ляйпцыгу ў 1790 годзе яго мысленне перажыло суцэльную рэвалюцыю праз «аднолькава душэўную і галаваломную» філасофію Канта, якога ён наведаў у Кёнігсбергу годам пазней. Падараваў яму рукапіс свайго першага філасофскага трактата, «Спраба крытыкі ўсялякіх провідных адкрыццяў», які ён напісаў за пяць тыдняў, і тым самым здабыў яго прыхільнасць. Гэта імгненна зрабіла яго знакамітым, бо праца, якая была апублікаваная ананімна ў выніку памылкі [або спекуляцыі?] з боку выдаўца,

¹ Карл Форлендэр (1860–1928) — нямецкі прафесар філасофіі, сярод іншага, аўтар знакамітай трохтомнай працы «Гісторыя філасофіі» (1-е выд.: Ляйпцыг, 1903; 5-е выд.: тамсама, 1919).

звычайна лічылася працаю самога Канта, чыю працу па філасофіі рэлігіі тады (1792 г.) з нецяярлівасцю чакалі. У наступным годзе з Цюрыха, дзе Фіхтэ тады пасяліўся, ён напісаў сваю прамову, якая была апублікаваная ананімна ў «Геліёпалісе, у апошні год старой цемры» (1793), жыва стымуляваная асноўнымі ідэямі Вялікай Французскай рэвалюцыі: «Патрабанне вяртання свабоды думкі ад прынцаў Еўропы» і «Уклад у выпраўленне меркаванняў грамадскасці аб Французскай рэвалюцыі» (таксама выдзена ананімна). Запрошаны ў Ену ў 1794 г. у якасці пераемніка Райнгальда¹, ён разгарнуў там бліскучую выкладчыцкую і пісьменніцкую дзейнасць, але з прычыны ягонага энергічнага, але жорсткага характару неўзабаве ў яго ўзніклі непрыемнасці са сваімі калегамі, асабліва тэолагамі, у сувязі з чытаннем ім папулярных лекцый па нядзелях, а таксама з паасобнымі студэнтамі, чые хлапечыя грубыя манеры ён імкнуўся выпраўляць. «Спрэчка аб атэізме» стала прычынай яго звальнення з універсітэта. Пасля таго, як у 1798 годзе ў часопісе «*Philosophisches Journal*», які Фіхтэ выдаваў разам з Фрыдрыхам Імануэлем Нітгамерам, быў апублікаваны артыкул Карла Форберга² «Развіццё канцэпцыі рэлігіі», перад якім ён змясціў свой трактат «Аб прычынах нашай веры ў сусветнае боскае кіраванне», у якім Бог параўноўваўся з маральным светапарадкам, ён быў абвінавачаны ўрадам Саксоніі ў атэізме. Фіхтэ адстойваў свой пункт погляду са звычайным запалам у дзвюх працах, «Звароце да

¹ Гл. зноску 1 на с. 7.

² Нямецкі рэлігійны філосаф-кантыянец канца XVIII — першай паловы XIX стст. — *Зайв. перакладчыка.*

грамадскасці» і «Лісце аб судовай адказнасці» (1799), і пагражаў тым, што, у выпадку адсутнасці падтрымкі, разам з калегамі па працы пакіне Ену. Гэта скончылася яго звальненнем з выкладчыцкай пасады, з чым таксама пагадзіўся Гётэ. Тады Фіхтэ адправіўся ў Берлін, дзе сустрэў не толькі памяркоўнае стаўленне да сябе, але таксама добры прыём, шматлікіх слухачоў і кола захопленых сяброў-інтэлектуалаў сярод рамантыкаў (Шляермахер, Цік, браты Шлегелі). Улетку 1805 г. Фіхтэ часова заняў пасаду прафесара ў тагачасным прускім Эрлангене, у 1806—07 гг. нядоўгі час працаваў у Кёнігсбергу, дзе вывучаў працы Песталоцы. Узімку 1807—08 гг. пад гукі барабанаў французскага гарнізона ён прачытаў у Берлінскай акадэміі свае знакамітыя «Прамовы да нямецкай нацыі», у якіх з палымным энтузіязмам заклікаў да абнаўлення нацыі праз прынцыпова іншую адукацыю. У 1810 г. Фіхтэ стаў прафесарам, а ў 1811 г. — першым абраным рэктарам толькі што заснаванага Берлінскага ўніверсітэта. У 1813 годзе ён хацеў далучыцца да войска ў якасці рэлігійнага прапаведніка, але гэта не адбылося. Тым не менш, ён стаў ахвяраю вайны, памёршы 29 студзеня 1814 г. ад заразнай ліхаманкі, якую яго жонка падхапіла, даглядаючы параненых у шпіталях, і заразіла яго. Праз дзесяць гадоў пасля смерці Фіхтэ перадрук яго «Прамоў да нямецкай нацыі» быў забаронены!

Да *фундаментальных* для філасофіі Фіхтэ прац, напісаных у енскі перыяд (1794—1799) належаць:

1. «Аснова агульнага навукавучэння» (1794, разам з двума новымі ўводзінамі, напісанымі ў 1797 г.). У 1801 г. з'явілася новая версія, што паказвае, як ён працаваў да канца свайго жыцця, каб дапрацаваць змест і форму сваёй

асноўнай працы, але фактычна не завяршыў яе.

2. «Аснова натуральнага права паводле прынцыпаў В.-Л.» (1796).

3. «Сістэма этыкі, заснаваная на прынцыпах В.-Л.» 1798. У 1800 г. папулярная прэзентацыя яго сістэмы была сфармуляваная ў кнізе «Лёс чалавека і палітычнае пісьмо: закрытая гандлёвая дзяржава». Пэўная трансфармацыя яго арыгінальнага вучэння змяшчаецца ў пазнейшых працах: «Аб прыродзе вучонага» (1805), «Абрысы сучаснасці» (1806), «Інструкцыя для шчаслівага жыцця» (1806), «Факты свядомасці» (1810); у большай ступені гэтым вызначаюцца пасмяротныя творы, якія ён сам больш не публікаваў. У першую чаргу мы павінны прытрымлівацца *першай* версіі сістэмы Фіхтэ, у якой яна мела ўплыў на яго сучаснікаў. Фіхтэ ўяўляецца больш значным як чалавек, чым як філосаф. Яго галоўная якасць — нязломная энергія волі, якая часам перараджаецца ў застыгласць і ўпартасць. Гэта таксама выяўляецца ў вучэнні Фіхтэ; згодна з яго словамі: якую філасофію вы для сябе выбераце, залежыць ад таго, які вы чалавек. Ягоная філасофская сістэма вынікае з самай сутнасці яго істоты. «Самастойнасць ёсць часткаю філасофіі, і яе можна даць толькі самому сабе». Мяркуецца, што «навукавучэнне... вычэрпвае чалавека ўсяго дарэшты», таму яе можна спасцігнуць толькі праз «сукупнасць усіх яго здольнасцяў», і толькі праз «дух», а не праз «літару», як ён кажа з пагардаю да кантыянцаў, якія вераць у літаратуру. Фіхтэ не ёсць чалавекам сузіральнага мыслення. Ён казаў: «У мяне зусім няма здольнасцяў, каб быць вучоным паводле прафесіі; я хачу не проста думаць, я хачу дзейнічаць». Яго даклад «быў выдатным, пэўным, зразумелым; я быў цалкам зачараваны прадметам і мусіў

прызнаць, што ніколі не чуў гэткага кшталту лекцыі», — пісаў Стэфенс¹. Фіхтэ *прапаведуе* сваю філасофію, ён настойвае на перакананні — нярэдка ўладна і жорстка. На тытульным аркушы аднаго са сваіх твораў, «Яснага, як сонца (!), выкладу аб прыродзе найноўшай філасофіі» (1801), ён акрэслівае гэта як «спробу прымусіць чытача зразумець». Сутнасць, якая палягала ў яго зухаватай паходцы, яго дакорлівых вачах... «Страх, — сказаў ён аднойчы, — застаецца мярзотным, і ён, напэўна, ніколі не закране сапраўднага чалавека» — таксама чытаем у яго творах. Калі вы пераходзіце ад чытання Канта, вам спачатку трэба прызвычаіцца да зусім іншага стылю Фіхтэ, чые сістэматычныя творы нагадваюць схаластыку або працы Спінозы з іх чыста дэдуктыўным метадам, які складаецца з «палажэння» ў часцяком утомным ланцужку дэдукцыі, раскручвае цэлую сістэму з высоў, новых удакладняльных паўтараў і падагульненняў. З іншага боку, захапляльны энтузіязм, спалучаны з жывою, але зразумелаю моваю, выяўляецца ў папулярных творах Фіхтэ — такіх, як «Прамовы да нямецкай нацыі» або «Прызначэнне чалавека». Веліч, чысціня і магутная сіла яго асобы не перастануць уражваць нават кожнага з тых, хто прызнае філасофскую сістэму Фіхтэ такой жа непрымальнаю сёння, як і ў часы яе аўтара.

Лепш за ўсё для першага ўвядзення ў свет думкі Фіхтэ падыходзіць: «Прызначэнне чалавека» (як і большасць яго папулярных твораў таксама апублікаваных у выдавецтве

¹ Хенрык Стэфенс (1773—1845) — нарвежска-нямецкі натур-філосаф, які, сярод іншага, у 1797 г. слухаў лекцыі Фіхтэ ў Енскім універсітэце. — *Зайв. перакладчыка.*

Філіпа Рэклама), для ўвядзення ў яго сістэму — «Сістэма вучэння этыкі». У далейшым мы выбіраем сістэмны падыход¹.

¹ Пераклад зроблены паводле: Karl Vorländer: *Geschichte der Philosophie*. Band 2, Leipzig 1919, S. 269–273.

СЛОЎНІК НАЙВАЖНЕЙШЫХ ТЭРМІНАЎ І ВЫЗНАЧЭННЯЎ¹ ФІЛАСОФСКАЙ СІСТЭМЫ ФІХТЭ

- Abfassung** *f* фармуляванне
Abhängigkeit *f* залежнасць
absolut-erster абсалютна-першы
Absonderung *f* адасабленне
Abstraktion *f* абстрагаванне
Affekt *m* запал
Aggregat *n* збор
Ähnlichkeit *f* падабенства
Akt *m* акт
Akzidens *n* выпадковае; выпадковая ўласцівасць
Akzidenz *f* акцыдэнцыя
Anderes *n* іншае
Anfangspunkt *m* зыходны пункт
Ankündigung *f* абвяшчэнне, апублічванне
Anlage *f* здольнасць
Annahme *f* дапушчэнне
Anschauung *f* сузіранне; погляд
Ansicht *f* гледзішча, погляд
Ansprüche *pl* вымогі; прэтэнзіі
Art *f* від, разнавіднасць; спосаб; кшталт
ätherisch паветраны; эфірны
Aufforderung *f* заклік
Aufgabe *f* задача
aufgestellt усталяваны
Aufhebung *f* скасаванне
Aufstellung *f* усталяванне
Ausdruck *m* моўны выраз
Ausführbarkeit *f* выканальнасць
Ausführung *f* выклад
Außenwelt *f* вонкавы свет
Äußerung *f* выказванне
Bedingung *f* умова
Bedeutung *f* значэнне
Befugnis *n* правамоцнасць
Begebenheit *f* выпадак, падзея
begreiflich зразумелы, спасціжны
Begrenzung *f* абмежаванне
Begriff *m* паняцце
Begründung *f* абгрунтаванне
Behauptung *f* сцверджанне
Beschaffenheit *f* якасная ўласцівасць
besondere Wissenschaft *f* прыватная навука
Besonderheit *f* асаблівасць
bestimmt вызначаны, пэўны
Bestimmung *f* вызначэнне
Betrachtung *f* погляд
Beweis *m* доказ

¹ Нямецкія тэрміны і вызначэнні падаюцца згодна з прынятым цяпер правапісам. — *Заўвага складальніка.*

- Bewusstsein** *n* свядомасць; усведамленне
- Bezeichnung** *f* азначэнне; найменне
- Beziehung** *f* дачыненне
- Chimäre** *f* хімера
- Darstellung** *f* паказ, дэманстрацыя; выклад
- Dasein** *n* тут-быццё
- Denkart** *f* лад (спосаб) мыслення
- Denkbarkeit** *f* магчымасць мыслення (думання)
- Denken** *n* мысленне; думанне
- Denker** *m* мысляр
- Denkweise** *f* спосаб думання, спосаб мыслення
- dependierend** залежны
- Deutlichkeit** *f* выразнасць, яснасць
- Ding** *n* рэч
- Dogmatiker** *m* дагматык, прыхільнік догмаў
- Dogmatismus** *m* дагматызм
- Dualität** *f* дваістасць
- Eigenschaft** *f* уласцівасць, рыса, характарыстыка
- Einbildungskraft** *f* сіла ўяўлення
- Eindruck** *m* уражанне
- Einfaches** *n* простае
- eingebildet** уяўны
- Eingebung** *f* інтуіцыя; натхненне
- Einheit** *f* адзінства, еднасць; згода
- Eins** *n* Адно; адно-адзінае
- Einzelnes** *n* адзінкавае
- endlich** канечны, концы
- Entdeckung** *f* адкрыццё
- Entgegensetzung** *f* проціпастаўленне
- Erfahrung** *f* досвед
- Erfinden** *n* вынаходжанне
- Erfindung** *f* вынаходства
- erkennbar** пазнавальны
- Erkennen** *n*, **Erkenntnis** *f* пазнанне
- Erkenntnisvermögen** *n* здольнасць пазнання
- Erörterung** *f* тлумачэнне
- Erscheinung** *f* з'ява
- erster Grundsatz** *m* першапачаткова
- Erwartungen** *pl* чаканні
- Etwas** *n* штосьці
- Existenz** *f* існаванне
- Folgerung** *f* выснова
- Form** *f* форма
- Formheit** *f* тое, што мае форму
- Fortgang** *m* паступальнае развіццё
- Freiheit** *f* свабода
- Ganzes** *n* цэлае
- gedacht** створаны думкаю
- Gedanke** *m* думка
- Gefühl** *n* пачуццё; адчуванне
- Gegensatz** *m* процілегласць; антытэза
- Gegenstand** *m* прадмет; аб'ект
- Geist** *m* дух

- Geistesknechtschaft** *f* духоўнае нявольніцтва
- Geschäft** *n* справа
- Geschöpf** *n* істота, стварэнне
- Gesetz** *n* закон
- gesetzt** пастуляваны, пакладзены; змешчаны
- Gesetzsein** *n* пастуляванне
- Gesichtspunkt** *m* пункт погляду, гледзішча
- Gestalt** *f* кшталт, форма
- Geständnis** *n* прызнанне
- gewiss** пэўны
- Gewisses** *n* пэўнае
- Gewissheit** *f* пэўнасць; упэўненасць
- Glied** *n* элемент, звяно
- Grade** *pl* градацыя
- Grenze** *f* мяжа
- Grund** *m* падстава, аснова, падмурак; прычына
- Gründlichkeit** *f* грунтоўнасць
- Grundlosigkeit** *f* беспадстаўнасць
- Grundsatz** *m* падстава; прынцып
- Gültigkeit** *f* вартасць; прыдатнасць
- Handeln** *n* [практычная] дзейнасць, чыннасць
- Handlung** *f* дзеянне
- Huldigung** *f* шанаванне
- hypothetisch** гіпатэтычны
- Ich** *n* Я, абсалютнае «я»
- Idealismus** *m* ідэалізм
- ideell** ідэальны
- immanent** іманентны
- Inbegriff** *m* сукупнасць
- Induktion** *f* індукцыя
- infallibel** бясхібны
- Infallibilität** *f* бясхібнасць
- Inkonsequenz** *f* непаслядоўнасць
- Intelligenz** *f* інтэлект, развага (проціпастаўленая розуму), інтэлігенцыя
- irrig** непраўдзівы, фальшывы
- Kausalität** *f* каўзальнасць, прычыннасць
- Kenntnis** *f* веданне
- Komposition** *f* кампазіцыя
- konsequent** паслядоўны
- Körper** *m* цела
- Kunstwort** *n* штучна ўтвораны тэрмін
- Lehre** *f* вучэнне
- Lehrsatz** *m* палажэнне
- Leidenschaft** *f* жарсць
- Leugnung** *f* адмаўленне
- Mannigfaltigkeit** *f* разнастайнасць
- Materie** *f* матэрыя
- materiell** матэрыяльны
- Menge** *f* мноства, вялікая колькасць
- Menschenverstand** *m* чалавечая развага
- Menschheit** *f* чалавецтва
- Merkmal** *n* прыкмета
- Metaphysik** *f* метафізіка
- metaphysisch** метафізічны

- Mittel** *n* сродак
- Mittelsatz** *m* прамежкавае палажэнне
- Muße** *f* вольны час
- negativ** негатыўны, адмоўны
- Neigung** *f* схільнасць
- Nicht-Ich** *n* не-Я
- Nichts** *n* нішто
- Notwendiges** *n* неабходнае
- Objekt** *n* аб'ект
- Perfektibilität** *f* *гл.* Vollkommenheit
- Philosophem** *n* філасофская тэорыя; філасафема
- Philosophieren** *n* філасофстваванне
- positiv** пазітыўны, станоўчы
- Prämisse** *f* перадумова
- Prinzip** *n* прынцып; пачатак
- Produkt** *n* прадукт; здабытак (*матэматычны*)
- Punkt** *m* пункт; кропка
- Raisonnement** *m* лад мыслення; хада думак
- Realität** *f* рэальнасць
- reell** рэальны
- reflektierend** рэфлексоўны
- Reflexion** *f* рэфлексія
- Reflexionsgesetze** *pl* законы рэфлексіі
- Sache** *f* рэч; справа
- Satz** *m* палажэнне; пастулат; закон
- Satz *m* der Kausalität** закон каўзальнасці
- Satz *m* des Grundes** закон дастатковай падставы
- Schein** *m* бачнасць, ілюзія
- Sehen** *n* сузіранне; бачанне
- seicht** павярхоўны
- Sein** *n* быццё
- Selbst** *n* уласнае Я, самаць
- sich selbst Sehen** *n* самасузіранне
- Sinn** *m* сэнс
- Sophistikation** *f* ужыванне сафізмаў
- Spekulation** *f* спекулятыўнасць; спекулятыўнае разважанне
- spekulativ** спекулятыўны
- Sphäre** *f* сфера
- Standpunkt** *m* *гл.* Gesichtspunkt
- streng** дакладны
- Stufe** *f* ступень
- Stütze** *f* апірышка
- Subjekt** *n* суб'ект
- Substantialität** *f* субстанцыянальнасць
- Substantielles** *n* субстанцыянальнае
- Synthesis** *f* сінтэз
- synthetisch** сінтэтычны
- systematisch** сістэматычны
- Tätigkeit** *f* дзейнасць
- Täuschung** *f* зман, памылка
- Totalität** *f* цэласнасць; суцэльнасць
- transzendent** трансцэндэнтны
- transzendental** трансцэндэнтальны

- Traum** *m* мроя; сон
Trieb *m* схільнасць
Überzeugung *f* перакананне
Umfang *m* аб'ём; абсяг
Umschreibung *f* апісанне; перыфраза
Umstände *m pl* абставіны
Uneinigkeit *f* нязгода, адсутнасць згоды
unmittelbar непасрэдны, беспасярэдні
unredlich нядобрасумленны
Unterschied *m* адрозненне
Untersuchung *f* даследаванне, вывучэнне
Unverträglichkeit *f* несумяшчальнасць
Unzertrennlichkeit *f* непарыўнасць
Unzulänglichkeit *f* недастатковасць
Urgrund *m* першападстава
Ursache *f* прычына
ursprünglich першапачатковы, спрадвечны
Urteil *n* суджэнне
Urteilkraft *f* сіла (моц) суджэння
Verbinden *n* звязанне
Verbindlichkeit *f* абязковасць, абавязковы характар
Verbindung *f* сувязь; усталяванне сувязі
Vereinigung *f* злучэнне, аб'яднанне
Verfahren *n* метады; спосаб
Verfassung *f* стан
Verhältnis *n* стасунак
Verkettung *f* суплёт
Vernunft *f* розум
vernünftig разумны
Verstand *m* развага
Vollendung *f* завяршэнне, даядзенне да ладу
Vollkommenheit *f* дасканаласць
vollständig поўны, паўнаватасны
vorausgesetzt меркаваны
Voraussetzung *f* перадумова
Vordersatz *m* першапастулат
vorgeblich уяўны, удаваны
Vorstellung *f* уяўленне
wahrhaft сапраўдны
Wahrheit *f* праўда, ісціна
Was *n* Што
Wechselkraft *f* зменная сіла
Wechselwirkung *f* узаемадзеянне
Wendung *f* моўны зварот
Wesen *n* сутнасць
wesentlich істотны
Widerspruch *m* супярэчнасць
Willen *m* воля
Willkür *f* адвольнасць; самавольства
willkürlich адвольны
Wirkung *f* вынік; дзеянне; уплыў
Wissen *n* веданне
Wissenschaft *f* навука
Wissenschaftslehre *f* навукавучэнне

Wollen *n* хацenne, жаданне

Ziel *n* мэта

Zufall *m* выпадак

Zusammenhang *m* узаемасу-
вязь, повязь

Zusammensetzung *f* злучэнне,
інтэграванне

Zustand *m* стан

Zweck *m* гл. Ziel

Zwischensatz *m* гл. Mittelsatz

Склаў Лявон Баршчэўскі.

ЗМЕСТ

Пра паняцце навукавучэння або так званай філасофіі.....	5
Першыя ўводзіны ў навукавучэнне	69
<i>Карл Форлендэр</i> . Ёган Готліб Фіхтэ	108
Слоўнік найважнейшых тэрмінаў і вызначэнняў філасофскай сістэмы Фіхтэ.....	114

Літаратурна-мастацкае выданне

Серыя «Галерэя чалавечай думкі»

Фіхтэ, Ё. Г.

ПРА ПАНЯЦЦЕ НАВУКАВУЧЭННЯ АБО ТАК ЗВАНАЙ ФІЛАСОФІІ ПЕРШЫЯ ўВодзіны ў НАВУКАВУЧЭННЕ

Адказы за выпуск *Ігар Чакалаў*

12+

Падпісана ў друк 31.08.2023. Фармат 84×108 ¹/₃₂.

Папера афсетная. Друк лічбавы.

Ул.-выд. арк. 4,00. Ум. друк. арк. 6,30.

Наклад 55 асобнікаў. Заказ № 1048.

УП «Энцыклапедыкс».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі

выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка

друкаваных выданняў № 1/266 ад 3.04.2014.

Вул. Кульман 21-Б, офіс 108, 220030, Мінск.

Вытворчае даччынае ўнітарнае прадпрыемства

«Друкарня Федэрацыі прафсаюзаў Беларусі».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі

выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка

друкаваных выданняў № 2/18 ад 26.11.2013.

Пл. Свабоды, 23-103, 220030, г. Мінск.